

Olga M. Mladenova
(Canada, University of Calgary)

On the Counterparts of the Greek *ὕβρις*, *ὕβριζω* and *ὕβριστης* in the Bulgarian Damaskins

In Memory of Lilyana Dimitrova-Todorova

Abstract: The article reports on the outcomes of a pilot project dealing with the in-depth comparative study of two 16th-century translations of *Treasure* by Damaskēnós Stoudītēs made in the eastern part of the Balkan Peninsula. It tracks the history of seven word families, members of which served in these translations as equivalents to *ὕβριζω* ‘insult, maltreat; injure’ and related words. The study pursues two goals. On the one hand, it showcases the opportunities for the study of lexical change provided (if used in conjunction with present time data) by the step-by-step comparison of the translations from Greek to Church Slavonic and their subsequent transformation into vernacular texts. This comparison offers evidence for a folk theory of interpersonal conflict. On the other hand, the article brings into focus poorly studied aspects of 16th-century translation practices in the Balkans and puts into perspective the prospects for their further exploration.

Keywords: lexical semantics, vocabulary of verbal and physical abuse, history of the Bulgarian language, literacy in 16th- and 17th-century Bulgaria

Олга М. Младенова
(Канада, Калгарски университет)

За съответствията на гр. *ὕβρις*, *ὕβριζω* и *ὕβριστης* в българските дамаскини

В памет на Лиляна Димитрова-Тодорова

Етимологическото гнездо на *ὕβρις* е представено в *Съкровище* на Дамаскин Студит от общо 79 словоформи, 69 от които влизат в състава на слова, включени в архаичния средногорски превод. Към тях трябва да добавим и двете форми, които се срещат в словата на Теофан Елеавулк. Задачата на тази статия е да се установи на какви други гръцки думи могат да съответстват преводните еквиваленти на тези словоформи и да се определи от какво зависи изборът на думата в архаичните и новобългарските дамаскини¹ и какви изводи за езика и превода могат да бъдат направени въз основа на този материал.

¹ Относно делението на дамаскините на архаични и новобългарски според езика, на който са написани, и типовете архаични и новобългарски дамаскини, вж. Демина 1968-1985, 1: 37-65.

Съответствията на лексемите от гнездото на *ǫbrīc* в архаичните дамаскини са представени в нормализиран правопис в Таблица №1. Третата колона съдържа информация за преводните съответствия на това гнездо в руската редакция на църковнославянския език според речника на архимандрит Атанасий Бончев.

Таблица № 1. Църковнославянски² съответствия на *ǫbrīc* и сродни думи

Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	Църковнославянски (по Бончев 2002-2012; Христов 2019: 837)
оукорити, оукарати, оукоризна	карание, оукорити, оукарати, оукоръ, оукорение, оукарание, оукаратель	корити, оукорити, оукарати, оукоризна, оукоръ, оукоритель, оукоризненный
хоулити, хоуление		
роугати са, роугание, пороугати, оброугати, пороугание		рѣгатель
пъсовати, пъсость, опъсовати		ѡпъсованіе
бѣзчѣстити		
оуничъжити, оуничъжати, оуничъжение, оуничъжителъ		
поношение		
		досадити, досаждати, досада, досаждательство, досажденіе, досаждатель, досаждательный, досаждательъ
		ѡсрамѣтити

² Традиционно терминът *църковнославянски* в българския език се отнася предимно към руската редакция на старобългарския език, който същевременно е основният богослужбен език на православните славяни. Българите с запознават с нея посредством ранните печатни книги, издадени в Русия и проникнали в българските земи особено масово от XVIII в. нататък. Такова е значението му у Бончев/Bonchev 2002-2012, 1: 9. Тук терминът се използва в по-широкото значение, приведено в РБЕ: 'който се отнася до богослужбната писменост на южните и източните славяни', което обхваща и българската му редакция, т.е. езика, на който в източната част на Балканите са направени през XVI в. двата архаични превода на *Съкровище* на Дамаскин Студит, и който в превода на Григорий Пелагонийски е изрично означен от преводачите като български, тъй като за тях и за техните читатели той е бил писменият език на българите през този период (Младенова/Mladenova 2016).

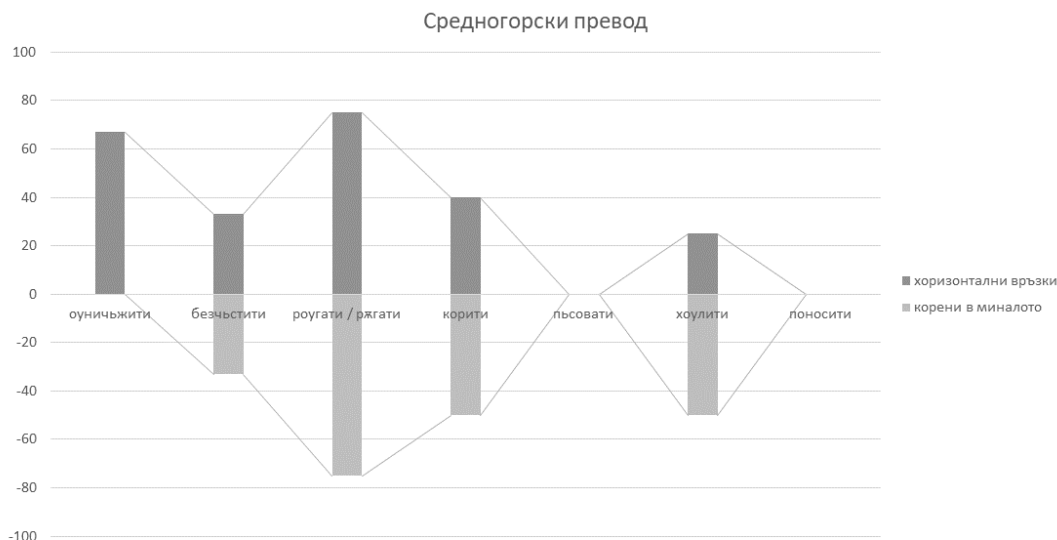
Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	Църковнославянски (по Бончев 2002-2012; Христов 2019: 837)
		прѣкѣдѣти

Оказва се, че формите на глагола *ὕβριζω* и съществителните *ἡ ὕβρις*, *-εως*, *ἡ ὕβρις*, *-ιτος* (*nomina actionis / acti*) и *ὁ ὕβριστής*, *-οῦ* (*nomen agentis*) съответстват на форми от седем лексикални гнезда в единия архаичен превод, четири от които (*οὐνιχъжити*, *роугати* *са*, *корити* и *пъсовати*) са масово представени в текста, но само на форми от едно гнездо (*корити*) в другия архаичен превод. Контрастът е неочакван, особено като се има предвид, че шест от седемте гнезда, в които средногорските преводачи търсят своите съответствия, всъщност присъстват и в превода на Григорий Пелагонийски, но като съответствия на други гръцки думи. Впрочем такива съответствия са представени и в средногорския превод. Три от тези седем гнезда присъстват като съответствия на думи от гнездото на *ὕβρις* и в руската редакция на църковнославянския език. В таблици №2-8 са поместени данни за всички гръцки съответствия на църковнославянските думи от битуващата в източната част на Балканите редакция и предшестваща навлизането на руските печатни книги, които са могли в единия или другия архаичен превод на *Съкровище* от XVI в. да предават и форми от гнездото на *ὕβρις*. Последната колона в тези таблици показва какви са гръцките съответствия на формите от това лексикално гнездо, засвидетелствани в класическите старобългарски паметници според EISJS. В скоби в тази колона са представени гръцките думи, които не са налични в гръцкия текст на *Съкровище* и не са стояли пред преводачите от XVI в. като материал, подлежащ на превод.

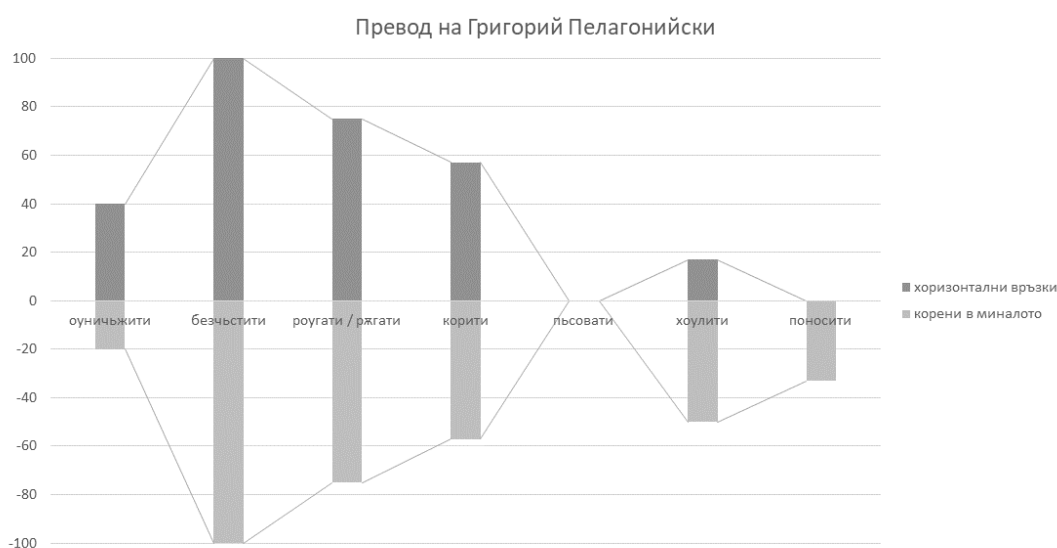
Диаграми №1 и №2 нагледно показват отношението на седемте лексикални гнезда, представени в Таблици №2-8, към техните гръцки съответствия в средногорския превод и в превода на Григорий Пелагонийски. Всяка от двете диаграми обобщава два типа количествени данни за думите от всяко едно от седемте гнезда, които са налице в съответния превод:

1. В светлосиво са представени съвпаденията по отношение на гръцките съответствия на даденото гнездо с класическите старобългарски паметници. Колкото повече са тези съвпадения, толкова по-дълбоко вкоренено в миналото е разбирането на преводачите на семантиката на думите от даденото гнездо, т.е. толкова по-силни са вертикалните връзки на това гнездо в съответния превод.

2. В тъмносиво са представени съвпаденията между двата превода от XVI в. Това са техните хоризонтални връзки. Очевидно е, че щом става дума за съвпадения, техният брой ще е еднакъв за двата превода. Този брой обаче може да представлява различна пропорция от общия брой думи, които се вземат предвид в дадената категория в единия превод срещу другия. Затова се налага спецификата както на хоризонталните връзки на преводачите, така и на вертикалните, да се представи поотделно в съответна диаграма, а конкретните детайли се откриват в таблиците, посветени на всяко от седемте гнезда.

Диаграма №1. Специфика на средногорския превод на *Съкровище*

Диаграма №2. Специфика на превода на *Съкровище*, направен от сътрудниците на Григорий Пелагонийски

корити

Етимологичното гнездо на *корити* заема централно положение в лексикалното поле на *ὑβρίζω*, не само защото то е единственото, от което Григорий Пелагонийски и неговите сътрудници черпят съответствия на *ὑβρίζω* (вж. Таблица №1), но и защото то е добре представено във всички типове текстове от останалите периоди (вж. Таблица №2).

Диаграми №1 и №2 показват мощните вертикални и хоризонтални връзки на лексемите от гнездото на корити. Двата дамаскинови превода споделят вертикалните връзки на корити с гнездата на *ὕβριζω*, *ὀνειδίζω* и *λοιδορέω*, което очертава и повечето техни хоризонтални връзки. Допълнителна хоризонтална връзка без корени с миналото представя съответствието между корити и *μαλώνω*. Всеки от двата превода обаче има и свои вертикални връзки: за средногорския превод това е съответствието на корити с *ἐξουθενέω*, а за превода на Григорий Пелагонийски – на корити с *ἀτιμάζω*.

Таблица №2. Гръцки съответствия на корити и сродни думи

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
корити			βλασφημέω, ὕβριζω
карати (сΛ)		μαλώνω	
карание		ἡ ὕβρις	
оґкорити	ὕβριζω, ὀνειδίζω, ἐμπαίζω, κατηγορέω, μαλώνω, λοιδορέω	ὕβριζω	ὕβριζω, λοιδορέω, ἀτιμάζω, ἐξουθενέω, ἐξουθενόω (ἐνυβρίζω, ἐξυβρίζω, καθυβρίζω, ἐξουθενέω)
оґкарати / оґкарати	ὕβριζω, ὀνειδίζω, κατηγορέω, μαλώνω, ἀναγελάω, ἐξουθενέω	ὕβριζω, ὀνειδίζω, μαλώνω, ἀτιμάζω, συκοφαντέω, λοιδορέω, ἀθετέω	ὕβριζω, λοιδορέω, ἐξουθενέω (ἐξυβρίζω, ὕβρεις προσάγω, ἀντιλοιδορέω, μέμφομαι; ἀπειθέω)
оґкоръ	ἡ κατηγορία, ἡ ἐντροπή	ἡ ὕβρις, τὸ ὀνειδος	ἡ ὕβρις (τὸ ἐξουθένημα)
оґкорієннє	ἡ κατηγορία	ἡ ὕβρις	τὸ ὀνειδος, ἡ ἀτιμία (ἡ λοιδορία)
оґкоризна	ἡ ὕβρις, ἡ κατηγορία, ὁ ὀνειδισμός		τὸ ὀνειδος (τὸ φαύλισμα)
оґкорьнъ	καταφρονεμένος		(ἐπονειδίστος)
оґкорьникъ	ὁ κατήγορος		
оґкарание		ἡ ὕβρις	
оґкаратель		ὁ ὕβριστής	

Гнездото е представено и в новобългарските версии на дамаскиновите и теофановите творби без съответните лексеми да принадлежат към честотната лексика. Вж.

тип *тогази* (РКБЕНО/RKBENO: 394) и *сваждам* ‘предизвиквам свада’ в текст от тип *тогива* (РКБЕНО/RKBENO: 871; Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 305):

(6) *каже. михаѣль архѣгль, когато се свадѣ със' дѣавола, зарадѣ мѡѡсѣвото тѣлѡ. ѣ не смѣа сѣдѣ да нанесе хѣлень, ѡми тѣк'мо рѣ. запрѣщаѣт' ти гѣ дѣаволе (Демина/Demina 1968-1985, 2: 122) – ѣгда съ дѣаволѡ сѣпирѣше, разсѣждаѣ мѡѡсѣѡвѣ тѣлѣси. не смѣа соѣда нанѣсти хѡгѣна, нѣ тѣчѣю рѣ, запрѣщаѣт' ти гѣ дѣаволе (Ел: 261a) – михаѣль же архѣгль ѣ дѣаволѡ сѣдѣщим сѣ глѡци, ѡ мѡѡсѣѡвѣ тѣлѣси, не смѣе соѣда хѡгѣна навѣсти. нѣ рѣ. да запрѣтитѣ тѣѣ гѣ (Крн: 230a) – Ὁ δὲ Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος ὅτε τῷ διαβόλῳ διακρινόμενος διελέγετο περὶ τοῦ Μωϋσέως σώματος, οὐκ ἐτόλμησε κρίσιν ἐπενεγκεῖν βλασφημίας, ἀλλ' εἶπεν. Ἐπιτιμῆσαι σοι Κύριος (TLG 18: 298-301).*

И в следващите векове лексикалното гнездо продължава да е налице в българския език, както в книжовната му форма, така и в диалектите (вж. ИДРБЕ/IDRBE 2: 551, БЕР/BER 2: 236, 651; РБЕ/RBE).

хѡгѣлити

Диаграми №1 и №2 и Таблица №3 показват схематично, че етимологичното гнездо на хѡгѣлити във всички типове текстове е в зависимост от гнездото на гр. *βλασφημέω*, а двата дамаскинови превода поотделно отъждествяват хѡгѣлити с гр. *ὕβριζω* и съответно с *κατηγορέω* и *ἀθετέω*. Вертикалните връзки на преводите от XVI век са сплетени от общи и индивидуални нишки, а хоризонталните връзки са с по-проста структура и отразяват общата езикова традиция.

Таблица № 3. Гръцки съответствия на хѡгѣлити и сродни думи

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
хѡгѣла	ή βλασφημία		ή ὕβρις, ή βλασφημία (ή δυσφημία)
хѡгѣловати			βλασφημέω
хѡгѣлити	ὕβριζω, βλασφημέω	κατηγορέω, βλασφημέω, ἀθετέω	ὕβριζω, βλασφημέω, ἐπηρεάζω, καταλαλέω, ἐξουθενέω, ἀθετέω, διαβάλλω, βδελύσσομαι, κατηγορέω (δυσφημέω, μέφομαι)
хѡгѣлиение	ή ὕβρις, ή βλασφημία, τὸ σφάλμα	ή βλασφημία, ή κατηγορία	ή βλασφημία
хѡгѣльнѣ	βλάσφημος	βλάσφημος	βλάσφημος, φαῦλος
хѡгѣльникѣ		ὁ βλάσφημος	ὁ βλάσφημος, ὁ αἰρετικός

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
похούлити	βλασφημέω	καταφρονέω, ὀνειδίζω, βλασφημέω	λοιδορέω, ἐξουθενέω, ἀθετέω (προσδυσφημέω, ἐξουθενέω, ἐνυβρίζω, μέμφομαι, ἐπιμέμφομαι)
похуляти	συμπαίζω	καταφρονέω, συκοφαντέω, βλασφημέω	(ἀποδοκιμάζω)

Това лексикално гнездо е широко представено в ранните новобългарски текстове от всички типове – вж. *похулювам*, *похуля*, *хула*, *хулен*, *хуля* в текстове от тип *тогази* (РКБЕНО/RKBENO: 735-736, 1092-1093), във ВтПриш, слово от тип *тогува*: да дѣма нависоко ѿ хѣлно; щѣ да сѣ ѿтвори ѿстѣта да хѣли на бѣ ѿ да хѣли ѿмето нѣгово (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 175), в Преобр, слово от тип *тогузи*: не вѣрѣвахѣ чѣ ѿ бѣ ѿ амі го хѣлѣхѣ (Л4: 325а), в съвременния книжовен език (РБЕ/RBE), а също и в диалектите, където формата *хуля*⁶ е очевидно много по-широко разпространена, отколкото показват наличните записи в КИДР и ДА, вж. също и *хула* ‘подигравам се, шегувам се, присмивам се’ (Банат). Ако съдим по формите с начално *ф-* (*фуля*, *фуль*, *фула* и *фулим*), които се срещат със значение ‘коря, гълча, хокам’⁷ и ‘псувам’⁸ и са били последователно записвани от диалектолозите, лексемата е характерна за северозападните български говори и за тетевенския говор.

Във всеки случай във варианта на Блуд в НБКМ1067: 78б намираме *хука* вместо *хула*, както е в другите преписи от тип *тогузи* и в архаичните дамаскини, където думата съответства на *βλασφημία* (TLG 22: 300)⁹. Явно преписвачът на ръкопис НБКМ1067 не е познавал лексемата *хула*, която за него е била книжна дума, но пък е знаел източнобългарския глагол *хукам* (с варианти *укам*, *фукам*) ‘псувам’¹⁰ ‘мъмря, хокам’¹¹ и съответно е „поправил“ непонятното *хула* с ясното за него *хука*.

⁶ Горнооряховско (Кесарево), Софийско (Церецел).

⁷ Белослатинско (Галиче), Кулско (Големаново, Цар Петрово), Монтанско (Студено буче), Плевенско (Тръстеник), Тетевенско (Ябланица, Тетевен).

⁸ Белослатинско (Еница), Ботевградско, Видин, Врачанско, Кулско (Милчина лъка), Ломско (Якимово, Септемврийци), Луковитско (Радомирици), Монтанско (Котеновци), Оряховско (Хайредин).

⁹ Така е например в изданието на *Съкровище* от 1561 г. Вариантът на текста, включен в TLG, има на това място пропуск.

¹⁰ Бургаско, Генералтошевско (Сноп), Малкотърновско (Бродилово), Новоагорско (Езеро, Коньово, Кортен), Новопазарско (Векилки, Никола Козлево), Старозагорско, Тополовградско (Доброселец, Мрамор), Харманлийско (Изворово, Троян), Ямболско.

¹¹ Банат, Велико Търново, Велинградско (Корово), Горнооряховско (Кесарево), Еленско, Карнобатско, Силистренско, Сливенско (Раково), Тутраканско (Нова Черна).

ροῦγατι

Лексикалното гнездо на ροῦγατι и неговите гръцки съответствия показва колко относителни са приликите и разликите между двата стадия на гръцкия език и двата стадия на старобългарския / църковнославянския език, представени тук, и колко постепенен е преходът между тях. От една страна, това е една от лексемите, които съществуват в историята на българския език в дублетни форми ροῦγ- / ρῃγ- (Мирчев/Mirchev 1978: 117-118). От друга страна, значителна част от промените, които претърпяват лексемите, съответстващи на това гнездо, имат словообразователен характер: гнездото на παίζω трайно присъства в трите групи текстове, които ни интересуват, но простият глагол е засвидетелстван само през най-ранния период, префигираният глагол συμπαίζω – само в превода на Григорий Пелагонийски, а единствено префигираният глагол ἐμπαίζω се среща навсякъде.

Подобно е положението с глаголите от гнездото на γελάω: простият глагол и префигираният ἀναγελάω се намират като съответствие на ροῦγατι в двата дамаскинови превода, а в старобългарските паметници простият глагол в това значение не присъства, а в префигирания префиксът е друг: καταγελάω. Още един префигиран глагол (περιγελάω) се явява като съответствие на ροῦγατι само в средногорския превод. Диаграми №1 и №2 показват, че гнездото на ροῦγατι има дълбоки корени в миналото и забележимо присъствие в двата превода, направени през XVI в.

Таблица № 4. Гръцки съответствия на ροῦγατι и сродни думи

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
ροῦγατι сΛ / ρῃγατι (сΛ)	ύβρίζω, ἐμπαίζω, ὀνειδίζω, ἀναγελάω, περιγελάω, γελάω	ἀναγελάω	ἐμπαίζω, παίζω (καταγελάω, μυκτηρίζω, χλευάζω, διαχλευάζω)
ρῃγъ			ὁ ὀνειδισμός
ροῦганиѣ / ρῃганиѣ	ї ѣбрис		(ὁ ἐμπαιγμός, ἡ ἐμπαιγμονή)
рῃжениѣ			(ὁ ψόγος)
пороῦгати (сΛ) / порῃгати	ύβρίζω, ἐμπαίζω	ὀνειδίζω, ἐμπαίζω, ἀναγελάω, γελάω	ἐμπαίζω, παίζω (χλευάζω; ἐκμυκτηρίζω, καταγελάω)
пороῦганиѣ / порῃганиѣ	ї ѣбрис	ὁ ὀνειдισμός	(τὸ ἐμπαῖξαι, ὁ κατάγελως, ὁ χλευασμός, ὁ ἐμπαιγμός, τὸ ἔμπαγμα)
оβроῦгати	ύβρίζω		

На форми с корен *ροуг-* в архаичната подложка в текстовете от тип *тогиѡа* винаги съответстват думи от лексикалното гнездо на *смея се*, понякога префигиран: смѣше са (НТД: 122a) / ρεγαε се (Ел: 301a) / ἀναγέλα (TLG 14: 309); да сѣ не по̑смѣю̑ намѣ (НТД: 144a) / да не πο̑ρεγᾱ́ют̑ сѣ намѣ (Ел: 311a) / μὴ μᾶς ἐμπαίζωσιν (TLG 14: 816). Такива форми намираме и в другите типове новобългарски текстове и те съответстват на значенията на производните от гр. *γελάω* ‘смея се’ и *παίζω* ‘играя’. Така в МихГавр, текст от тип *тогази*, на архаичното *ροугᾱ́τεμє* (Ел: 2796) отговаря присмѣхѣл’ници (Д6-S: 1976), присмѣхѣл’ци (Демина/Demina 1968-1985, 2: 139; РКБЕНО/RKBENO: 762).¹² Вариантът на Бгоявл в Д26, текст от тип *тогизи*, съответстващ на пример (9), приведен по-горе, гласи:

- (11) Като сѣ насмѣ̑ ꙗ̑ро ѿ влѣсвыте, провѣди тᾱ йсклᾱ чѣтиренᾱдесѣть хильᾱди дѣцᾱ мᾱлкы ѿ двѣ̑ годѣ̑ны й̑ по̑ долѣ̑ (Д26: 5a).

Това е най-често срещаният новобългарски еквивалент на *ροугати* и сродните с него думи. Значението ‘подигравам се, надсмивам се, присмивам се’ на възвратния глагол *ругая се* се задържа по инерция до XIX в. (РБЕ/RBE). И така семантиката на *ροугати* в дамаскиновите преводи от XVI в. обхваща сегмент, чието изразяване още през XVII в. в говоримия език е преминало към сферата на производни на *смея се*, а по-късно и на *играя*, положение което е съхранено в съвременния книжовен език.

Този преглед на семантиката, историята и разпространението на думите от гнездото на *ругая* подлага на съмнение становището на Беньо Цонев, че бълг. *ругая* е книжовна заемка от църковнославянски през руски (БЕР/BER 5: 334). Както и в други случаи, руското влияние може да е укрепило позициите на тази дума, запазена в нашата книжовност до края XVII в., но след като нейната употреба е била жива до това време, не може да става дума чисто и просто за руска заемка, още повече като се има предвид стесняването на значението на *ругая* в сравнение с *ροугати*, свидетелстващо за семантични процеси на родна почва.

ПЪСОВАТИ

Диаграми №1 и №2 и Таблица №5 показват, че гнездото на *пъсовати* присъства единствено в средногорския превод. Имаме всички основания да предположим, че отсъствието на хоризонтални връзки се дължи по-скоро на различните представи на книжовниците през XVI в. за това каква лексика е допустимо да се употребява в писмеността и каква не, отколкото на непознаване на *пъсовати*. Глаголът е засвидетелстван в среднобългарска хроника от 1413-1421 г., цитирана по молдавски препис от 1554-1561 г., (Bogdan 1891: 527) и в Законника на йеромонах Авксентие от 1620 г. (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2011: 154). Лексикалното гнездо се среща в средногорския дамаскинов превод в следните слова: ВтПриш и 12Съст (преразказани в книжовното средище *тогиѡа*), Рожд (преразказано в книжовното средище *тогази*), 12Съст и Блуд, (преразказани в книжовното средище *тогизи*), МитФар и Том (с неизвестни до момента

¹² В TLG 18: 1177 *ροугᾱ́τεμє* не намира съответствие.

новобългарски версии) и може би това е знак, че неговото присъствие е смятано за уместно не от всички участници в средногорския превод, а само от някои от тях. Съществителното пѣсостъ се среща по веднъж във ВтПриш, 12Съст и Блуд. Останалите седем примера с глаголни форми на пѣсовати и опѣсовати намираме в Рожд, МитФар и Том.

Таблица №5. Гръцки съответствия на пѣсовати и сродни думи

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
пѣсовати	ὕβριζω		
пѣсостъ	ἡ ὕβρις		
опѣсовати	ὕβριζω		

В текстовете от тип *тогива* има общо 5 словоформи от гнездото на пѣсовати и една от тях в 12Съст съответства на сродна дума в средногорския превод: ψ'ост'и (Дрин: 98а), ψ'ѣ[в]аніе (НТД: 168а).

Тъй като вариант на Рожд, в който да ψ'ѣмъ (НБКМ1050: 15а) е заменено на да хо'ѣлимъ (Ел: 14а), е послужил за основа на новобългарския текст от тип *тогази*, където на съответното място също така намираме да х'ѣлимъ (Демина/Demina 1968-1985, 2: 257), не можем да твърдим, че употребата на която и да е от 6-те словоформи от това гнездо в книжовното средище *тогази* се дължи на влияние на архаичната подложка.

Една от общо 16 словоформи от гнездото на пѣсовати в текстовете от тип *тогизи* съответства на форма от същото гнездо в средногорския превод. Става дума за ψ'ѣваніе (Л4: 97б) в Блуд, на което съответства в архаичните дамаскини п'ѣсти (Ел: 65б), ψ'ѣсъ (Б218: 75а; Рил: 77б).

Съществителното пѣсостъ е образувано от пѣсъ със суфикс *-остъ*, както и гл'адостъ (във ВтПриш; РКБЕНО/RKBENO: 131; Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 194) от гл'ад, ж'достъ (във ВтПриш; РКБЕНО/RKBENO: 274; Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 194) от ж'ад, със среднобългарско смесване на носовките от *žędъ/*žędъ, форма, паралелна на *žędja > стб. жажда (БЕР/BER 1: 522; ESJS 19: 1151-1152), жалост от жал, гадост от гад и леност от стб. лѣнь. То присъства по данни на КИДР и ДА в българските диалекти, макар и рядко: пѣос (Трънско), пѣдста Петричко (Яково), Разложко (Якоруда), пѣдства Разложко (Банско – СбНУ/SbNU 48: 515). Засвидетелствано е за първи път в Законника на Стефан Душан от 1349 г. в заглавието на член 95 Ѱ пѣсти (Зигелъ/Zigel' 1872: 56) и по-късно многократно също и в Законника на йеромонах Авксентие от 1620 г. (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2011: 154). Вж. и БЕР/BER 6: 27, където се цитират някои от българските диалектни форми, но произходът на думата не е бил разпознат.

В новобългарските дамаскини от всичките три типа глаголът се среща във формата *псувам* (РКБЕНО/RKBENO: 816), чието разпределение в българските диалекти трудно може да се проследи, понеже това е книжовната форма, а пък диалектните записи на лексика имат тенденцията да отбелязват предимно отклоненията от книжовната норма. С фонетични отклонения, но същото словобразуване в българските диалекти по данни от КИДР и ДА¹³ са засвидетелствани следните форми: *писувам*¹⁴, *пиувам*¹⁵, *пиуам*¹⁶, *цувам*¹⁷, *виувам*¹⁸, *пицуъм* и *пиуцум*¹⁹. Най-ранното свидетелство за фонетичната промяна на [пс] > [пиц] идва от Бгоявл, новобългарски текст от тип *тогизи*: *Ѡпцѡвѡнѣ* (НБКМ1067: 114а). Може да се приеме, че и формата *псувам* има първоначално разпространение вътре в рамките на този широк севернобългарски и среднобългарски ареал, който стига на изток до Новопазарско, на югоизток до Хасковско, Малкотърновско и Гюмюрджинско, на юг до Благоевградско и Пещерско. Глаголът *псувам* дължи появата си на две иновации. Тъй като изходната форма е *пъсовати*, *пъсѡуѣ*, сегашното време първоначално трябва да е било *псуѣ*. Форми от първо спрежение *псуѣ*²⁰, *пиуѣ* / *пиуѣм*²¹ са наистина засвидетелствани по западната и югозападната периферия на този ареал. От инфинитивната основа *пъсовати* се образува глагол от трето спрежение, който се среща предимно в рупските говори, но стига на север до Карловско и Старозагорско: *пиѡвам*²², *пиѡвам*²³, *ѡвам*²⁴, *пиѡъм*²⁵ и *пиѡвам*²⁶. Формата *псувам* пък е възникнала също от инфинитивната основа в процеса на образуването на глаголите от трето спрежение, но тази инфинитивна основа предварително е била преобразувана в *пъсѡуѣ* под влияние на формите за сегашно време. Това по-ранно явление, засвидетелствано още през XIII в. във Врачанското евангелие (Мирчев/Mirchev 1978: 18), е било обхванало само една част от ареала, в който се образуват

¹³ Дълга специална благодарност на проф. Василка Радева, която ми изпрати приготвени от нея, но още непубликувани статии от третия том на ИДРБЕ.

¹⁴ Новопазарско (Становец).

¹⁵ Белослатинско (Попица), Ботевградско, Врачанско (Краводер), Годечко (Бучин проход), Ихтиманско, Кулско (Големаново, Раковица, Цар Петрово), Кюстендилско (Еремия, Раждавица), Ловешко (Угърчин), Луковитско (Радомирци), Ломско (Василовци), Монтанско (Винище), Малкотърновско, Оряховско (Мизия), Пирдопско (Петрич, Средногорец), Пещерско (Радилово), Плевенско (Долна Митрополия, Тръстеник), Самоковско, Софийско, Тетевенско (Равнище, Рибарица, Тетевен), Хасковско.

¹⁶ Благоевградско (Горно Хърсово).

¹⁷ Берковско (Вълчаново), Видинско (Дунавци), Дупнишко (Овчарци), Елинпелинско (Нови хан), Кулско (Цар Петрово), Монтанско, Оряховско (Хайредин), Пазарджишко (Величково, Калугерово), Свогенско (Заселе, Искрец), Софийско.

¹⁸ Ихтиманско (Долна баня, Костенец), Карловско (Момина баня), Панагюрско, Пирдопско (Смолско).

¹⁹ Гюмюрджинско (Съчанли).

²⁰ Костурско, Охрид.

²¹ Годечко (Лопушня), Пернишко (Перник, Витановци), Петричко (Кърналово), Разложко (Добринище), Санданско (Виногради), Трънско (Лева река).

²² Ардинско, Асеновградско, Велинградско (Костандово), Девинско, Златоградско (Златоград), Карловско, Маданско, Разложко (Банско), Смолянско, Старозагорско (Медово), Хасковско (Подкрепа).

²³ Девинско (Широка лъка), Велинградско (Костандово).

²⁴ Пловдивско (Кричим, Перущица).

²⁵ Гоцеделчевско (Корница), Хасковско (Динево).

²⁶ Пещерско (Батак).

глаголи от трето спрежение от инфинитивната основа и това се отразява на формата на суфикса: *псувам* в по-голямата северна и източна част на ареала и *псовам* на юг от него.

БЕЗЧЪСТИТИ

В превод на *ὕβριζω* безчъстити се среща само веднъж – в Георг. Старобългарският глагол безчъстити и неговото гръцко съответствие *ἀτιμάζω* имат паралелни структури: те са образувани от съществително със значение ‘чест’ (стб. чъсть, гр. *τιμή*) с отрицателен префикс. В това гнездо има доста висока степен на приемственост с употреба от старобългарския период и прилика между двата дамаскинови превода. Вж. Диаграми №1 и №2 и Таблица №6.

Таблица №6. Гръцки съответствия на безчъстити и сродни думи

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
БЕЗЧЪСТИТИ	<i>ἀτιμάζω, ὕβριζω</i>	<i>ἀτιμάζω</i>	
БЕЗЧЪСТИЕ / БЕЩЪСТИЕ	<i>ἡ ἀτιμία, ἡ συμφορά</i>	<i>ἡ ἀτιμία</i>	<i>ἡ ἀτιμία (τὸ αἴσχιστον, ἡ δυσφημία)</i>
БЕЧЪСТ(В)ИЕ СЪТВОРИТИ			<i>ἀτιμάζω</i>
БЕЗЧЪСТЪНЪ / БЕЩЪСТЪНЪ	<i>ἄτιμος</i>	<i>ἄτιμος</i>	<i>ἄτιμος (ἀτιμωθεὶς, ἡτимаσμένος)</i>
БЕЗЧЪСТВОВАТИ / БЕЩЪСТВОВАТИ	<i>ἀτιμάζω</i>		<i>ἀτιμάζω (ἐξυβρίζω)</i>
ОБЕЗЧЪСТИТИ	<i>ἀτιμάζω</i>	<i>ἀτιμάζω</i>	
ОБЕЗЧЪСТВОВАТИ		<i>ἀτιμάζω</i>	

Гнездото е представено, макар и не обилно, в текстовете от тип *тогива* (напр. в Пост *ѿбѣчѣсти сѣбѣ* НТД: 1766 / *ѿбезчъсти сѣбе* Дрин: 456 / *ἀτιμάσθη* TLG 16: 254), *тогази*, вж. пример (12), и *тогизи* (в Блгвщ *бѣчѣсѣтна* Л4: 218а / *безчѣстнѣ* Дрин: 10а / *ἀτιμώτερον* TLG 1: 271), но най-много в последния тип. При това си личи, че, от една страна, думите от това гнездо се предават по книжовен път, тъй като те най-често се срещат там, където в архаичната подложка е имало еднокоренна дума. От друга страна, лексикалното гнездо не е лишено и от народна основа. Понеже то е представено от форми като *безчестие*, *безчестен*, *безчестя* и *обезчестявам* в съвременния книжовен език (вж. РБЕ/РВЕ), диалектолозите не му обръщат специално внимание. Обаче някои употреби в дамаскините ясно показват влияние на разговорния език. Ще дам един пример. Гр. *συμφορά* в

старобългарските паметници обикновено се предава с напастъ и бѣда (EISJS), практика, която е налице и в двата дамаскинови превода. Веднъж обаче (в Ник) намираме:

- (12) ѿ ѿдолыте бѣсѡв'скы пѣдаахъ ѿ строшавахъ се. ѿ бѣсовете бѣгаахъ по ѿрѣ, ѿ скѣм'тѣхъ ѿ плѣчаахъ. защо се ѡбезчѣстѣше (Демина/Demina 1968-1985, 2: 168-169; РКБЕНО/RKBENO: 582) – ѿдолы же бѣсѡвѣскыѣ пѣдаахъ ѿ сѣкѣшаахъ се. бѣсы же бѣжеше по въздоуѣхъ, крѣчюще ѿ рыдѣюще плѣчеѣ бѣзчѣстѣа (Ел: 320б) – αὐτοὶ δὲ ἔφευγαν εἰς τὸν ἀέρα κλαίοντες καὶ ὀδυρόμενοι τὴν συμφορὰν τοὺς (TLG 20: 334-335).

В новобългарския текст от тип *тогази* няма нищо неочаквано. Изборът в средногорския превод на безчестие като еквивалент на *συμφορά* е изненадващ само докато си спомним съществуването на народни думи като *злочест* и *злочестина* (РБЕ/RBE). Те обаче са производни от стб. частъ, което отговаря на гр. μέρος. Русизмите *участие* и *несчастие* имат същия корен. Славянската заемка в румънски *cinste* ‘чест’ (Ciorănescu 2002: №1937), в която [in] трябва да идва от *л*, а не от *ь* показва, че смесването на двата корена частъ и чьсть е било широко разпространено, още когато коренните гласни са имали различно произношение. Примерът от средногорския превод е свидетелство за сливането на двата корена и за книжовника, превел Ник, за когото безчестие обединява значенията на безчестие и безчастие.

оуничъжити

Както се вижда от Таблица №7, думите от гнездото на оуничъжити превеждат в средногорския превод лексеми от гнездата на гръцките глаголи *ὕβριζω*, *ὀνειδίζω* и *καταφρονέω*, нито едно от които не е съответствало през старобългарския период на думи от гнездото на оуничъжити. Думи от две от гръцките гнезда обаче (*ὀνειδίζω* и *καταφρονέω*) се превеждат и от сътрудниците на Григорий Пелагонийски с думи от гнездото на оуничъжити. Освен това в този превод думи от гнездото на оуничъжити застъпват и такива от гнездото на *ἐξουθενόω*, което е налице и в старобългарските паметници. Вж. Диаграми №1 и №2. Старобългарският глагол оуничъжити и съответствието му *ἐξουθενόω* / *ἐξουθενέω* с фонетични варианти *ἐξουθενόω* / *ἐξουθενέω* имат еднаква вътрешна форма: образувани са от ничъже и съответно *οὐδέν* ‘нищо’.

Таблица №7. Гръцки съответствия на оуничъжити и сродни думи

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
оуничъжити	ὕβριζω, ὀνειδίζω	ὀνειδίζω, ἐξουθενόω	ἐξουθενόω, ἐξουθενέω (ἐξουθενέω, ἐξουθενόω, ἀλισγέω)

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
о҃҃ниѣжати	ὕβριζω, ὀνειδίζω, καταφρονέω	ὀνειδίζω, καταφρονέω, λυπέω, καταδικάζω	ἐξουθενέω (ἐξευτελίζω)
о҃҃ниѣжевати		ὀνειдίζω	
о҃҃ниѣжение	ὁ ὀνειδισμός, ἡ καταφρόνησις	ὁ ὀνειδισμός, ἡ καταφρόνησις, τὸ καταφρονεμένον	(ἡ ἐξουδένωσις, ἡ ἐξουθένησις; τὸ ἐξουδένημα, τὸ ἐξουδένωμα)
о҃҃ниѣжитѣль	ὁ ὑβριστής		

Лексикалното гнездо на о҃҃ниѣжити не присъства нито в ранните новобългарски текстове от тип *тогива*, *тогази* и *тогизи*, нито в българските диалекти и в българския книжовен език, ако се изключат изолирани примери в цитати от Светото Писание като например Пс. 106: 24 в Усп, текст от тип *тогизи*:

- (13) и прѣрѣкъ двѣ каже и о҃҃ниѣжиша зѣмлю желанюю (Л9: 375б) – и прѣрѣкъ двѣ и о҃҃ниѣжиши землю желанною (Крн: 159а) – καὶ ὁ Προφήτης Δαυὶδ· «Καὶ ἐξουδένωσαν γῆν ἐπιθυμητήν» (TLG 12: 141-142).

Преводите на *Съкровище* от XVI в. отразяват историята на о҃҃ниѣжити и сродните с него думи в момент, когато са променили значението си в сравнение със старобългарската епоха и се явяват само като книжовни думи, преди окончателно да отпаднат от жива употреба.

ПОНОСИТИ

Като еквивалент на *ὕβρις*, поношение е засвидетелствано само веднъж и то в средногорския превод в Блуд (Ел: 68а; TLG 22: 430). Това е причината това лексикално гнездо да бъде част от картината, представена в тази статия. Диаграми №1 и №2 и Таблица №8 показват по-голямата изолираност на гнездото на поносити в средногорския превод, отколкото в превода на Григорий Пелагонийски, където то, макар и също рядко срещано, съответства по-точно на употребата през старобългарския период.

Таблица №8. Гръцки съответствия на поносити и сродни думи

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
ПОНОСИТИ		ὀνειδίζω	ὀνειδίζω (διακωμωδέω)

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
поношениѣ	ή ὕβρις	ή ἐντροπή, ὁ ὄνειδισμός, ή κατηγορία	ὁ ὄνειδος, ὁ ὄνειδισμός (ή δυσφημία)

Тази префигираната форма на *носити* и нейното производно не намират място в ранните новобългарски текстове и не се срещат в народните говори и съвременния български книжовен език.

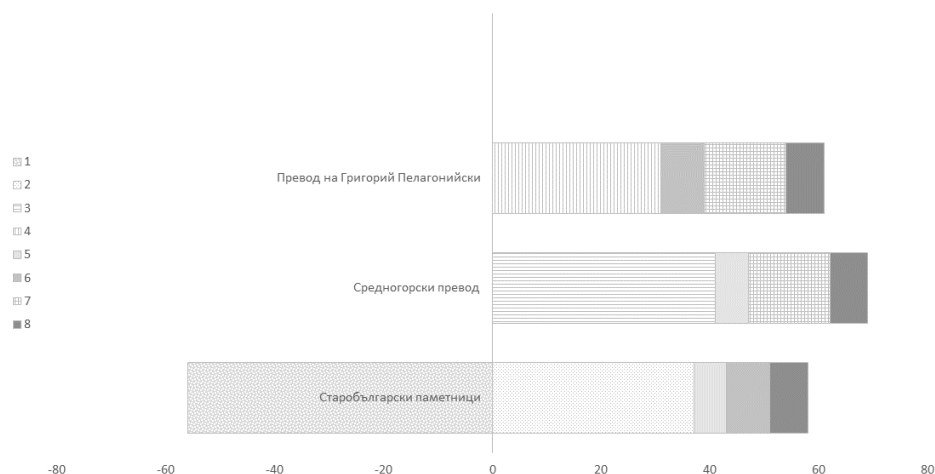
Факторите, които влияят на избора на езиков изказ и е необходимо да се отчитат при анализа на превод, се отнасят към следните категории:

- личност на **преводачите**, техните представи за правилен език и правилен превод, тяхното знание на езиците, от които и на които превеждат;
- специфика на **текста**, който подлежи на превод и риторични похвати на неговия автор;
- системния характер на **езика**, в рамките на който едни формулировки са възможни, а други – не, а това включва и ограничения на ниво семантика и прагматика;
- действителността**, която се отразява в текста.

И така, нека разгледаме наличния материал в светлината на тези типове фактори.

Превод и преводачи

Архаичните дамаскинови преводи предоставят достоверни данни за книжовната дейност през XVI в., за знанията на книжовниците, за техните възгледи за книжовния език и представите им за правилен превод. Лексикалният фрагмент, подложен на анализ в това изследване, включва 94 гръцки лексеми, които попадат в семантичното поле на *ὕβρις*, *ή ὕβρις* и *ὁ ὕβριστής*, очертано в Таблицы №2-8 според архаичните преводи на *Съкровище*. Към тях са добавени данни за гръцките съответствия на лексикалното гнездо на досадити, тъй като думи от това гнездо превеждат *ὕβρις*, *ή ὕβρις* и *ὁ ὕβριστής* в старобългарската книжнина. Данните за старобългарския период, както и за останалите съответствия на гнездото на *ὕβρις*, са извлечени от EISJS. Тези лексеми участват в 201 двойки съответствия със старобългарски и църковнославянски думи, с които се превеждат през вековете. Типовете двойки съответствия, представени схематично на Диаграма №3, ще бъдат обяснени по-долу.

Диаграма №3. Статистика на полето на *ὕβρις*, *ἡ ὕβρις* и *ὁ ὕβριστής* в старобългарската книжнина в сравнение с двата архаични превода на *Съкровище* от XVI в.

Първото интересно наблюдение е, че в *Съкровище* Дамаскин Студит не употребява 41 от тези 94 гръцки лексеми (или 44%), които влизат в 56 съответствия, познати ни от старобългарската книжнина. Това е Тип 1 на Диаграма №3. Причините за това са вероятно различни, като една от тях е, че *Съкровище* е написано на говорим гръцки език, и по-архаични формулировки или се избягват или се цитират, а после се тълкуват на народен език. Така или иначе, преводачите от XVI в. не са се сблъскали с необходимостта да преведат тези 41 думи. Те трябва да бъдат изнесени извън рамките, в които протича тяхната преводаческа дейност. И тъй, моите изводи за преводаческата дейност на книжовниците през XVI в. се базират на останалите 53 гръцки думи и техните старобългарски и църковнославянски съответствия.

Ако предишният тип думи свидетелства преди всичко за промени в развоя на гръцкия език, то следващата група съответствия на гръцки думи се срещат и в корпуса от старобългарски преводи, и в *Съкровище*, но влизат в интересуващия ни тук лексикален фрагмент само в класическите старобългарски паметници. Тези съответствия биха могли да се дължат на езикови промени във всеки от двата езика. Тук принадлежат 19 гръцки думи (или 20%), които участват в 37 двойки съответствия, засвидетелствани само в EISJS (вж. Тип 2 на Диаграма №3)²⁷. Преводачите на *Съкровище* са избрали други начини да

²⁷ ἀθετέω ~ похулити; αἰρετικός ~ хульникъ; ἀτιμάζω ~ бесчест(в)иѣ сътворити, оукорити, досадити, досаждати; ἀτιμία ~ оукорѣние, досада, досаждѣние; βδελύσσομαι ~ хулити; βλασφημέω ~ корити, хуловати; διαβάλλω ~ хулити; ἐξουθενόω ~ оукорити; ἐξουθενέω ~ оуничъжити, оуничъжати, оукорити, хулити, похулити; ἐπηρεάζω ~ хулити; καταλαλέω ~ хулити; λοιδορέω ~ нарѣгати са, похулити, досаждати; ὀνειδισμός ~ рѣгъ; ὀνειδος ~ оукоризна, оукорѣние, поношение; παίζω ~ порѣгати, рѣгати (са); ὕβρις ~ корити, досадити, досаждати; ὕβρις ~ хула, досаждѣние; ὕβριστής ~ досадитель; φαῦλος ~ хульнъ.

предадат тяхното съдържание, които ги извеждат извън сферата на *ὕβριζω*, *ἡ ὕβρις*, и *ὁ ὕβριστής*.

Средногорските преводачи се придържат към традицията по отношение на 9 гръцки думи, участващи в 13 двойки съответствия (вж. Типове 5²⁸ и 8 на Диаграма №3), а сътрудниците на Григорий Пелагонийски – по отношение на 11 думи в 15 двойки съответствия (вж. Типове 6²⁹ и 8 на Диаграма №3), и 7 от двойките съответствия съвпадат в двата превода (вж. Тип 8³⁰ на Диаграма №3). Двете групи книжовници от XVI в. споделят подхода си към превода на още 10 гръцки думи в 15 допълнителни двойки съответствия, които нямат паралел в ELSJS (вж. Тип 7³¹ на Диаграма №3) – тоест не по-често, отколкото следват книжовната традиция. В много случаи обаче преводачите на *Съкровище* прибегват до индивидуални решения: средногорските преводачи по отношение на 24 гръцки думи в 41 двойки съответствия (вж. Тип 3³² на Диаграма №3) и сътрудниците на Григорий Пелагонийски по отношение на 22 гръцки думи в 31 двойки съответствия (вж. Тип 4³³ на Диаграма №3).

Една и съща гръцка дума в различен контекст може да е преведена по различен начин и съответно да участва в повече от една двойка съответствия, а те могат да се класифицират по различен начин. Затова по-точна представа за съотношението между двата превода на *Съкровище* дават от една страна двойките съответствия, представени на Диаграма №3, а от друга – отношенията между оригинал и превод на ниво лексикално гнездо, разгледани по-горе и визуализирани на Диаграми №1 и №2.

²⁸ ἀτιμάζω ~ безчествовати; βλασφημία ~ ховлаа; ἐμπαίζω ~ ржгати (сѧ) / роугати сѧ; ἐξουθενέω ~ оукарати / оукарнати; λοιδορέω ~ оукорити; ὕβριζω ~ ховлити.

²⁹ ἀθετέω ~ ховлити; βλάσφημος ~ ховльникъ; ἐξουθενέω ~ оуничъжити; κατηγορέω ~ ховлити; λοιδορέω ~ оукарати / оукарнати; ὀνειδίζω ~ поносити; ὀνειδισμός ~ поношение; ὕβρις ~ оукоръ.

³⁰ ἀτιμία ~ безчестие; ἀτιμος ~ безчестьнъ; βλασφημία ~ ховляение; βλάσφημος ~ ховльнъ; ἐμπαίζω ~ поржгати / пороугати (сѧ); ὕβριζω ~ оукорити, оукарати / оукарнати.

³¹ ἀναγελάω ~ роугати сѧ; ἀτιμάζω ~ безчестити, обезчестити; βλασφημέω ~ поховлити; ἐμπαίζω ~ нароугати (сѧ); καταφρονέω ~ оуничъжати; καταφρόνησις ~ оуничъжение; μαλώνω ~ оукарати; ὀνειδίζω ~ оукарати, оуничъжити, оуничъжати; ὀνειδισμός ~ оуничъжение; πειράζω ~ досадити, досаждать; πειρασμός ~ досада.

³² ἀδικέω ~ досадити; ἀναγελάω ~ оукарати; βαρύνω ~ досаждать; γελάω ~ нароугати (сѧ), роугати сѧ; ἐμπαίζω ~ оукорити; ἐντροπή ~ оукоръ; καταφρονεμένος ~ оукорьнъ; κατηγορέω ~ оукорити, оукарати; κατηγορία ~ оукоризна, оукоръ, оукориение; κατήγορος ~ оукорьникъ; λοιδορος ~ досадитель; μαλώνω ~ оукорити; μόχθος ~ досада; ὀνειδίζω ~ оукорити, роугати сѧ; ὀνειδισμός ~ оукоризна; παιδεύω ~ досаждать; πειρασμός ~ досаждение; περιγελάω ~ роугати сѧ; συμπαίζω ~ поховляти; συμφορά ~ безчестие; σφάλμα ~ ховляение; ὕβριζω ~ безчестити, роугати сѧ, оероугати, пороугати (сѧ), псовати, опсovati, оуничъжити, оуничъжати; ὕβρις ~ оукоризна, поношение, пороугание, псовость, роугание, ховляение; ὕβριστής ~ оуничъжатель.

³³ ἀθετέω ~ оукарати; ἀναγελάω ~ пороугати (сѧ); ἀτιμάζω ~ обезчествовати, оукарати; βλάπτω ~ досадити; βλασφημέω ~ поховляти; γελάω ~ пороугати (сѧ); γροθίζω ~ досадити; ἐμποδίζω ~ досаждать; ἐντροπή ~ поношение; καταδικάζω ~ оуничъжати; καταφρονεμένον ~ оуничъжение; καταφρονέω ~ нароугати (сѧ), поховляти, поховляти; κατηγορία ~ поношение, ховляение; λυπέω ~ оуничъжати; μαλώνω ~ карати (сѧ); ὀνειδίζω ~ оуничъжевати, пороугати (сѧ), поховляти; ὀνειδισμός ~ пороугание; ὀνειδος ~ оукоръ; συκοφαντέω ~ оукарати, поховляти; συμπαίζω ~ нароугати (сѧ); ὕβρις ~ карание, оукарание, оукориение; ὕβριστής ~ оукаратель.

И така, какво можем да кажем за контекста, в който са били направени през XVI в. двата дамаскинови превода, като имаме предвид тези конкретни данни? Завладяването на българската държава от османските нашественици в края на XIV в. прекъсва книжовната традиция, поне що се отнася до високия ѝ спектър: създаването на нови оригинални произведения и превеждането на нови текстове. Преписването на съществуващите текстове продължава, подтиквано от нуждите на мъждукащия църковен живот и дотолкова, доколкото съществуват условия за това. Завареното от османското нашествие поколение изявени книжовници е могло да предаде на следващото поколение книжовници само част от своето знание и своите умения, продължаващи да бъдат релевантни в новите условия на живот на православните българи, за които е била характерна „културата на оцеляването“, по сполучливата формулировка на Георги Бакалов (2003: 219). Тези от тях, които са емигрирали на север или на запад, са имали повече възможности в това отношение, защото са попаднали в ненарушена социална и културна инфраструктура и тяхното знание и техните умения са били нужни там, където те са се оказали. До нас са достигнали само отделни имена на такива книжовници, постигнали върховете на културната йерархия на своето време: Константин Костенечки, Киприан Киевски, Григорий Цамблак.

Пет поколения делят дамаскиновите преводачи от XVI в. от живата книжовна традиция на Второто българско царство. Техните учители нямат преводачески опит. Те са могли да запознаят учениците си с постиженията на книжовната традиция, но не и с процеса на работа, в резултат на която съществуващите текстове са били създавани. И още един праг е отделял книжовниците от втората половина на XVI в. от възможността да се заемат с преводаческа дейност: недостъпността на гръцката книжнина за хора без специално образование, дори те и да говорят гръцки и да са обучени на четмо и писмо. Днес притежаваме оскъдна информация за българско-гръцкото двуезичие по време на Второто българско царство или през първите векове на османския период. Все пак здравият смисъл подсказва, че в зоните на контакт между носители на българския и на гръцкия език двуезичие винаги е имало. Условията, на които дамаскиновите преводачи е трябвало да отговарят, са:

- а. знание на родната книжовна традиция;
- б. знание и грамотност на гръцки език.

При това с тези два вида знание не се е налагало непременно да се отличават едни и същи лица. Всеки дамаскинов преводач е могъл да ги притежава в различна степен, а в краен случай за всеки един от двата типа знание е могло да отговаря отделно лице. Съществуването на книжовници, които като група удовлетворяват тези две условия, обаче не е достатъчно. За подемането на преводаческа дейност в българските земи през XVI в., решаваща е била появата през същия век на гръцки книжовници, които започват да пишат и издават текстове на говорим гръцки език, такива като сборника с проповеди на Дамаскин Студит, носещ заглавието *Съкровище*, с цел да прехвърлят мост през пропастта, отделяща високата гръцка книжнина от необразованите им гръцки сънародници. Тези текстове предават в достъпна езикова форма културното богатство, от което преди това са могли да черпят само ерудирани читатели. Именно тези текстове са събудили интереса на българските книжовници и два екипа почти по едно и също време са се заели с превода на *Съкровище* на традиционния за българите книжен език.

Какво при това положение могат да означават установените в тази работа параметри на хоризонталните връзки между двата превода и вертикалните връзки между тях и книжнината, наследена от златния век на старобългарската култура?

В рамките на живата традиция ученикът научава от учителя си как да превежда и така чрез директно общуване между книжовници от различни поколения се предават познанията за съответните преводачески принципи и подходи към решаването на преводачески задачи. Оттук нататък новото поколение преводачи прилага творчески наученото от учителите си. През XVI в. обаче такива учители са липсвали на пробождащите преводачи.

Вертикалните връзки се установяват за тях в процеса на превода чрез сверяване на фрагменти от оригиналния гръцки текст с преводи от вече съществуващата книжнина. Това е моментът, в който самоукият преводач, съзрял в гръцкия текст оригинала на познат му от книжовната традиция текст, установява дадено гръцко-църковнославянско съответствие, и то остава паметта му. Оттук нататък това съответствие може да се репродуцира по същия начин, както това става в живата традиция. Тази непряка вертикална връзка по необходимост действа не винаги: какво би станало, ако преводачът се сблъска с дадена гръцка дума в текста за превод преди да е имал възможност да я срещне в познат контекст и да установи как тя традиционно се превежда? Очевидно той ще трябва да се справи с преводаческата задача без помощта на традицията и вероятността да намери решение, отклоняващо се от традицията, е голяма. Лексикалният фрагмент, който разглеждаме в настоящата работа, ни дава възможност да заключим, че за средногорските преводачи процентът на установените по такъв начин вертикални връзки е достигал вероятно 18%, а за сътрудниците на Григорий Пелагонийски – 24%.

В живата книжовна традиция съществуват хоризонтални връзки между произведенията на един и същи преводач или на учениците на един и същи учител, т.е. те са продукт на употребата на един и същи език, а в частен случай и на един и същи идеолект, в рамките на една и съща книжовна школа. Хоризонтални връзки между двата дамаскинови превода (според статистическите данни от този фрагмент на лексиката) се отразяват в съвпадащите за двата екипа преводачески решения (24% от общия им брой за средногорските преводачи и 27% за сътрудниците на Григорий Пелагонийски). Дали това са връзки просто на ниво език или те свидетелстват и за контакти между двата преводачески екипа и обмен на опит? Липсата на палеографски аргументи, доказващи съществуването на контакти между двете групи преводачи, прави по-правдоподобно предположението, че хоризонталните връзки се дължат на употребата на един общ за двете групи преводачи книжовен език.

Направените въз основа на тези лексикални гнезда изводи за опосредствания процес, чрез който се установяват вертикални връзки, отваря нови възможности за проучването на балканската книжовна традиция през ранните векове на османското владичество. Цитатите от Свещеното писание в дамаскиновите преводи отдавна привличат вниманието на изследователите. В светлината на изводите за вертикалните връзки обаче може да се направи още една стъпка напред: щом като цитатите се разпознават по памет и въз основа на това преводачът може да намери в библиотеката на книжовното средище съответния текст и да го включи в превода си, трябва да се предположи, че са възможни различни отношения между варианта на текста, който преводачът помни, и варианта, който

е налице в библиотеката. Възможно е обаче такъв текст да не се открие в съответната библиотека. Необходимо е целият масив от данни за превода да се обработи, а цитатите да се обособят в отделен корпус и техните източници да се идентифицират. На следващия етап от изследването установените в текста на превода (извън цитатите) вертикални връзки трябва да се сравнят с идентифицираните по цитатите текстове, налични в библиотеката на книжовното средище. Така ще се установи дали преводачът / преводачите помнят същите текстове, които библиотеката съдържа, т.е. дали те са получили образованието си на мястото, където правят превода, или са част от друга локална традиция и какви са характеристиките на тази традиция. Такова проучване, което е по силите на компютърната ера с нейните неограничени възможности за обработка на големи масиви от данни, може да бъде направено само въз основа на статистически значим обем от данни. За него сега е прекалено рано, необходимо е първо от една страна да се състави корпус на вертикалните връзки, а от друга – корпус на цитатите и техните източници. Все пак такова проучване трябва да се има предвид отсега като стратегическа цел за бъдещи изследвания.

Текст и стил

За илюстрация на свойствата на изходния текст, които оказват влияние върху езиковия изказ на превода, ще приведа един пример от ВтПриш – вж. (14).

- (14) ἄλλοιμονον εἰς ἐκεῖνους ὁποῦ καταδίδουν τὸν γείτονά τους, ὁποῦ ψευδομαρτυροῦν, ὁποῦ ψευδορκοῦν, ὁποῦ συκοφαντοῦν, ὁποῦ διαβάλλουν, ὁποῦ ζηλεύουν, ὁποῦ φθοноῦν τὸ καλὸν τοῦ γειτόνου τους (TLG 23: 821-824) – ѿ горѣ прѣдѣлющѣимъ свѣѣда своєгò на злò. ѿ горѣ лъжесвѣтелѣ. ѿ клънецимъ се въ лъжѣ. Склеветѣащѣи напаствѣющѣи. завѣдѣщѣи. ѿ завѣствѣющѣи добротѣ свѣѣда своєгò (Дрин: 1286) – оуѣѣ тѣѣ ѿже прѣдаваѣтъ свѣѣда своєгò. ѿ ѿже лъжесѣтелѣствѣтъ. ѿже въ лъжѣ клънѣтъ се. ѿже хѣлѣтъ ѿже пòвòдѣ. ѿже завѣдѣтъ. ѿже ненавѣдѣтъ, добрò свѣѣдѣ своємò (Кв: 626).

Както се вижда в този пример, първо мисълта на Дамаскин Студит е изложена в обща форма („тежко на онези, които вредят на съседа си“), а после тя е конкретизирана с три двойки синоними, които поясняват какво не трябва да прави човек с цел да навреди на съседа си: не трябва а. да лъжесвидетелства; б. да го злепоставя; в. да му завижда за имането, което притежава. Преводачите са се сблъскали с трудности при предаването на всяка от трите двойки синоними, но тук ще се спрем само на втората, която включва *διαβάλλω*, една от думите, които в старобългарските паметници се превежда с *хоулити*. Личи си по първия синоним от тази двойка (клеветати в средногорския превод и *хоулити* в превода на Григорий Пелагонийски), че те така са разбрали какво точно не бива да прави човек. Всъщност *διαβάλλω* значи по-скоро ‘доноснича’, а не непременно ‘клеветя’, но също и ‘злословя’. В средногорския превод е предпочетено първото значение, а в превода на Григорий Пелагонийски – второто. На друго място – в МитФар – и двете групи преводачи са предпочели първото значение на *διαβάλλω* и там срещу *ἐδιέβαλάν τον* (TLG 21: 492) в средногорския превод намираме *клеветѣахъ ѿго* (Етр: 756), а в превода на сътрудниците на Григорий Пелагонийски – *исповѣдовахъ* (Кв: 12a), което изрично изключва

предположението, че донесението е било направено със зла умисъл. Да обобщим: думата, която средногорските преводачи са търсили и не са намерили е синоним на клеветати. Думата *напастьовати*, която те са избрали, се среща и другаде в средногорския превод и очевидно е била в активния речник на някой от преводачите, но не може да се смята за подходяща в този контекст защото е по-скоро синоним на *прѣдавати на зло* в началото на фрагмента, т.е. не е достатъчно конкретна. Другата група преводачи избира второто значение на *διαβάλλω*, макар че познава и двете, ако съдим по МитФар, и го предава точно както е в старобългарските паметници, а от друга страна предлага като синоним *подводити*, което, ако съдим по новобългарските дамаскини (вж. РКБЕНО/RKBENO: 686), е по-скоро синоним на *своднича*, но не е изключено да е имало и друго значение в разговорния език. С други думи, необходими са допълнителни аргументи, за да бъде *подводити* сметнато за синоним на *хочулити*.

И така, риторичният стил на Дамаскин Студит се характеризира с натрупването на синоними, които преводачът може да се постарее да отрази в превода си или да избегне. Във втория случай, на двойка гръцки синоними би съответствала само една дума в превода. Така се запазва общият смисъл на текста, но въпросът, единствената дума в превода на който от двата синонима съответства, остава без отговор. В първия случай, преводачът е затруднен, ако не разполага с необходимия брой подходящи синоними. Така се появяват измъчени формулировки, които не свидетелстват, че наистина са съответствия на дадената гръцка форма или че са реално съществуващи идиоматични изрази средства. Това са решения *ad hoc*, отнасящи се към сферата на речта и запълващи празнота – може би езикова, а може би само на ниво уменията и знанията на конкретния преводач. Този аспект на дамаскиновите преводи заслужава отделно внимание.

Език и действителност

Групата лексеми, които разглеждаме тук, обозначават аспекти на междуличностен конфликт. През античния период с понятието *ὑβρις*, най-вероятно хетска заемка в гръцки (Szemerényi 1974: 154), се означава според Аристотел съзнателното извършване на действия или произнасяне на думи, които предизвикват срам у човека, към когото са насочени (вж. *ἔστι γὰρ ὑβρις τὸ πράττειν καὶ λέγειν ἐφ' οἷς αἰσχύνῃ ἔστι τῷ πάσχοντι, μὴ ἵνα τι γίγνηται αὐτῷ ἄλλο ἢ ὅ τι ἐγένετο, ἀλλ' ὅπως ἡσθῇ*, Ross 1959: 1378b; Howatson 2011). Подробен анализ на реалиите, означени от думите от това лексикално гнездо през античния период, предлага монографията на Николас Фишер (Fisher 1992). Новогръцкият наследник на гр. *ὑβρίζω* е *βρίζω* ‘псувам’ (Ανδριώτης 1983: 58). В известен смисъл значението на *ὑβρίζω* е разширено, защото глаголът след античния период не се отнася непременно към непровокирано действие или изказване, а може да означава реакция на събитие, което го предхожда или пък израз на отношение, което има оправдание. От друга страна обаче значението на *ὑβρίζω* е стеснено, защото започва да се отнася към определен речев акт. Може да се очаква, че езикът на Дамаскин Студит дава примери за употреби, които обхващат целия диапазон от значения или части от него. Тъй като нито в старобългарски, нито в по-късните периоди *ὑβρις* и *ὑβρίζω* нямат точно съответствие, естествено е да се

използват в превода различни думи в зависимост от това, кой аспект подчертава описаната в текста конкретна ситуация.

Във веригата от причинно-следствени връзки, в които се вписва еквивалентът на $\upsilon\beta\rho\acute{\iota}\zeta\omega$, действието Y, обозначено от него, се извършва с някаква цел, с намерение и има последствия; при това самото действие не може да бъде цел, то може да бъде само средство за достигане на целта. Така например може да се каже „аз правя Y, защото се случи X“ или „понеже аз правя Y, той прави Z“ или „аз правя Y, за да се случи Z“

псувам го, защото...

понеже го псувам, той ...

псувам го, за да...

но не и *за да го псувам, аз....

Във всички примери на употреба на $\upsilon\beta\rho\acute{\iota}\varsigma$ и $\upsilon\beta\rho\acute{\iota}\zeta\omega$ има две действащи лица, извършител P₁ на действието Y и негов обект P₂, като и единият и другият могат да се окажат зад кадър, но P₂ никога (поне не в *Съкровище*) не е неодушевен предмет. Ще се върнем по-долу към въпроса за употребата на глаголи от тази редица по отношение на P₂, представен от животно или неодушевен предмет. Следват примери за генеричен или неопределен извършител и обект.

- (15) $\lambda\acute{\alpha}\zeta\upsilon\ \upsilon\iota\ \delta\acute{\alpha}_8\sigma\tau\grave{\alpha}\ \pi\acute{\epsilon}\tau\tau\iota\ \iota\ \sigma\lambda\acute{\alpha}\upsilon\iota\tau\iota\ \iota\mu\acute{\epsilon}\ \mu\omicron\epsilon\ .\ \iota\ \pi\rho\iota\lambda\epsilon\acute{\jmath}\iota\tau\epsilon\ \pi\iota\sigma\acute{\alpha}\nu\eta\iota\upsilon\ .\ \iota\ \pi\omicron\delta\acute{\chi}\iota\tau\epsilon\ \eta\eta\alpha\delta\acute{\chi}\epsilon\eta\eta\upsilon\ .$
Вън же ѿвръзаете ѿ въ (...) $\psi\omicron\sigma\tau\iota$ (Дрин: 133б) – $\lambda\acute{\alpha}\zeta\upsilon\ \upsilon\iota\ \delta\alpha\rho\omicron\upsilon\acute{\alpha}\ \omicron\upsilon\sigma\tau\grave{\alpha}\ ,\ \delta\alpha\ \upsilon\zeta\pi\acute{\iota}\beta\alpha\epsilon\tau\epsilon\ \iota\ \sigma\lambda\acute{\alpha}\upsilon\iota\tau\epsilon\ \iota\mu\acute{\epsilon}\ \mu\omicron\epsilon\ .\ \pi\omicron\delta\acute{\chi}\alpha\tau\iota\ \sigma\epsilon\ \pi\iota\sigma\acute{\alpha}\nu\eta\iota\upsilon\ .\ \delta\alpha\ \pi\omicron\delta\acute{\chi}\alpha\epsilon\tau\epsilon\ \eta\eta\alpha\delta\acute{\chi}\epsilon\eta\eta\upsilon\ ,\ \iota\ \upsilon\iota\ \omega\upsilon\upsilon\acute{\rho}\acute{\zeta}\omicron\sigma\tau\epsilon\ (\dots)\ \upsilon\iota\ \kappa\alpha\rho\acute{\alpha}\nu\eta\epsilon$
(Кв: 66а) – $\epsilon\gamma\omega\ \sigma\acute{\alpha}\varsigma\ \epsilon\chi\acute{\alpha}\rho\iota\sigma\alpha\ \tau\omicron\ \sigma\tau\omicron\mu\alpha\ ,\ \upsilon\alpha\ \upsilon\mu\nu\eta\tau\epsilon\ \tau\omicron\ \omicron\nu\omicron\mu\acute{\alpha}\ \mu\omicron\upsilon\ ,\ \upsilon\alpha\ \mu\epsilon\lambda\epsilon\tau\acute{\alpha}\tau\epsilon\ \tau\acute{\alpha}\varsigma\ \gamma\rho\alpha\phi\acute{\alpha}\varsigma\ ,\ \upsilon\alpha\ \delta\iota\delta\acute{\alpha}\sigma\kappa\epsilon\tau\epsilon\ \tau\omicron\upsilon\varsigma\ \acute{\alpha}\mu\alpha\theta\epsilon\acute{\iota}\varsigma\ ,\ \kappa\alpha\iota\ \epsilon\sigma\epsilon\acute{\iota}\varsigma\ \tau\omicron\ \acute{\alpha}\nu\omicron\iota\gamma\epsilon\tau\epsilon\ (\dots)\ \epsilon\iota\varsigma\ \upsilon\beta\rho\epsilon\iota\varsigma$ (TLG 23: 1006-1008).

- (16) $\tau\epsilon\beta\acute{\epsilon}\ \rho\acute{\alpha}\delta\iota\ \chi\lambda\acute{\kappa}\ \upsilon\iota\ \chi\acute{\epsilon}\chi\ .\ \tau\epsilon\beta\acute{\epsilon}\ \rho\acute{\alpha}\delta\iota\ \sigma\mu\acute{\epsilon}\rho\iota\chi\ \sigma\epsilon\ .\ \tau\epsilon\beta\acute{\epsilon}\ \rho\acute{\alpha}\delta\iota\ \chi\omicron\upsilon\lambda\acute{\iota}\epsilon\eta\eta\epsilon\ \pi\rho\acute{\iota}\epsilon\chi\ \text{(Ел: 141б)} - \tau\epsilon\beta\acute{\epsilon}\ \rho\acute{\alpha}\ \upsilon\iota\ \chi\lambda\acute{\kappa}\ .\ \tau\epsilon\beta\acute{\epsilon}\ \rho\acute{\alpha}\delta\iota\ \sigma\mu\acute{\epsilon}\rho\iota\chi\ \sigma\epsilon\ .\ \tau\epsilon\beta\acute{\epsilon}\ \rho\acute{\alpha}\delta\iota\ \omicron\upsilon\kappa\alpha\rho\alpha\delta\chi\ \sigma\alpha\ \text{(Крн: 90а)} - \delta\iota\acute{\alpha}\ \epsilon\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha\ \epsilon\gamma\iota\upsilon\alpha\ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma\ ,\ \delta\iota\acute{\alpha}\ \epsilon\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha\ \epsilon\tau\alpha\pi\epsilon\iota\upsilon\omega\theta\eta\kappa\alpha\ ,\ \delta\iota\acute{\alpha}\ \epsilon\sigma\acute{\epsilon}\nu\alpha\ \upsilon\beta\rho\acute{\iota}\sigma\theta\eta\kappa\alpha$ (TLG 7: 444-447).

- (17) $\tau\rho\acute{\zeta}\pi\acute{\tau}\eta\eta\epsilon\ \text{же } \acute{\iota}\epsilon\prime\ ,\ \delta\alpha\ \tau\rho\acute{\zeta}\pi\acute{\iota}\tau\ \kappa\tau\omicron\ \upsilon\zeta\acute{\alpha}\ \text{за } \acute{\iota}\mu\epsilon\ \acute{\chi}\epsilon\omicron\ .\ \acute{\alpha}\psi\epsilon\ \tau\omicron\gamma\omicron\ \psi\acute{\rho}\upsilon\tau\ \text{(Етр: 81а)} - \tau\rho\acute{\zeta}\pi\acute{\tau}\eta\eta\epsilon\ \text{же } \acute{\epsilon}\ .\ \tau\rho\acute{\zeta}\pi\acute{\tau}\eta\ \kappa\omicron\mu\ \upsilon\zeta\acute{\alpha}\ \acute{\iota}\mu\acute{\epsilon}\eta\eta\epsilon\ \rho\acute{\alpha}\delta\iota\ \chi\acute{\epsilon}\acute{\epsilon}\mu\ .\ \acute{\alpha}\psi\epsilon\ \epsilon\gamma\omicron\ \acute{\delta}\kappa\alpha\rho\alpha\upsilon\tau\ \text{(Кв: 16а)} - \Upsilon\pi\omicron\mu\omicron\nu\eta\ \delta\acute{\epsilon}\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota\ ,\ \upsilon\alpha\ \upsilon\pi\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\ \tau\iota\upsilon\alpha\varsigma\ \tau\acute{\alpha}\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\ \delta\iota\acute{\alpha}\ \tau\omicron\ \omicron\nu\omicron\mu\alpha\ \tau\omicron\upsilon\ \chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\upsilon\ ,\ \epsilon\acute{\alpha}\nu\ \tau\omicron\n\ \upsilon\beta\rho\acute{\iota}\sigma\omicron\upsilon\n\ \text{(TLG 21: 668-670)}.$

Сложната семантика на $\upsilon\beta\rho\acute{\iota}\zeta\omega$, която Аристотел описва, може да бъде разчленена и предадена от отделни звена на причинно-следствената верига от събития, отразяваща междуличностен конфликт. В скоби на Схема №1 е представено потенциалното събитие или отношение X, мотивиращо действие Y.

$$\begin{array}{lcl} \text{[I. X]} & \rightarrow & \text{II. P}_1\ \text{Y}\ \text{P}_2 \\ & & \rightarrow \text{IV. P}_1\text{Z}_2 \\ & & \rightarrow \text{III. P}_2\text{Z}_1 \end{array}$$

Схема №1. Сърцевина на междуличностния конфликт

Връщайки се към редицата съответствия на лексикалното гнездо на $\upsilon\beta\rho\acute{\iota}\zeta\omega$ в архаичните преводи на дамаскиновите слова, установяваме, че звено III (последствията на действие Y за лицето P₂, към което то е насочено) стои в центъра на внимание при

съответствията от гнездата на оуничъжити, безчъстити и поносити. Обръщаме внимание, че това са и гнездата с периферно присъствие сред съответствията на *ὀβριζω*. Върху звена I и II са фокусирани съответствията от гнездото на *ροῦγα*ти, като презрението и присмехът, които мотивират действие Y (звено I) са много по-силно изразени в старобългарския период, отколкото в наше време, когато вниманието на носителите на българския език е върху самото действие Y (звено II). В най-чист вид действие Y (звено II) е представено от гнездата на старинното *корити* и по-новото *пъсовати* (според свидетелствата на писмените паметници). Разликата между тях и *хоулити* е, че последното има определени неблагоприятни последици за P₁, извършителя на действие Y, понеже *хоулити* се оценява от говорещия като неправомерно, или, с други думи, то обхваща звена II и IV. Особеност на *пъсовати* пък е, че то е много по-специфично в сравнение с *корити* и неговите производни, тъй като се отнася до употребата на определени фразеологични клишета, които в последно време привличат все повече вниманието на лингвистите, вж. относно славянските и балканските езици Успенский/Uspenskiy 1994; Savić, Mitro 1998; Felecan, Bugheșiu 2015; Badurina, Prancović 2016, Friedman 2022, където се цитира и по-ранната литература. Най-убедително по мое мнение е обяснението на произхода на *пъсовати* на Борис Успенски от *пъсь* и първоначално значение ‘правя като кучето’, тоест ‘осквернявам’, което препраща към архаични фразеологизми със структура **pъsъ + *jěbati + *zem’ja*, в които действащо лице е кучето, оскверняващо земята. Смята се, че функцията на елемент *σκυλο-* със значение ‘куче’ в сложната гръцка дума *σκυλοβρίζω* ‘псувам много и лошо’ е различна: тя просто усилюва негативното значение на втория компонент *βρίζω* ‘псувам’ (Λεξικό Τριανταφυλλίδης).

Когато става дума за конкретно лице в ролята на P₂, оказва се, че то също може да влияе на избора на глагол за означаване на действието Y. Така в съвременния български книжовен език не е уместно да се каже не само *?P₁ псува Бога*, но и *?P₁ укорява Бога*, докато *P₁ хули Бога* звучи идиоматично. Тази особеност отдавна привлича вниманието на наблюдателите, вж.:

„Религиозно индиферентните“ българи днес в Балканския полуостров са единственият народ, който не псува Бога и светците си (нещо, което е катадневност у гърци, сърби, власи, че дори и у тъй силно религиозните турци) ... [Б]ългаринът... знае да си държи езика: от народите на Балканския полуостров, най-малко псуват българите. Палмата в това отношение държат сърбите и ромъните, които не щадят Бога и светците си (дори религиозните на вид гърци приплитат Бога в своите псувни), когато наглед индиферентният българин не може и да слуша това (Страшимиров/Strashimirov 1918: 66-67, 108).

Разликата между *хуля* и *укорявам* е в моралното право на P₁ да извърши действието Y. Да хулиш някого и особено Бога е грях, но човек може да укори ближния си (без да го осъжда, вж. Goldstone 2018: 145-175), с цел да го предпази от грях. Бог обаче за разлика от хората е безгрешен и следователно те нямат моралното право да го укоряват. Всеки укор отправен към Бога се превръща в хула. Глаголът *укорявам* не се употребява и по отношение

на дявола, защото като олицетворение на злото той не подлежи на подобрене. Най-подходящият глагол за означаване на действието Y по отношение на дявола е *ругая*, защото той означава упрек, който е мотивиран от презрение и присмех, правилните чувства, които един християнин трябва да изпитва към дявола.

Народните представи за междуличностен конфликт включват извършването от P_1 на физически действия Y_ϕ и/или изказването на думи Y_λ с цел W – подчиняване на P_2 на волята на P_1 или превръщането на P_2 в по-съвършено човешко същество (което в много случаи е едно и също, тъй като зависи от възприетата дефиниция за съвършенство). Както показва примерът на *ὕβριζω*, тези словесни и физически импулси могат да се означават с едни и същи изразни средства. Свърхзадачата W на действието Y не присъства задължително всеки път, когато то се извършва, нали извършителят може да се старае да засрами обекта на действието просто за собствено удоволствие. Нейното присъствие в причинно-следствените отношения е представено на Схема №2:

II. $P_1 Y_\phi P_2$

→ V. $P_1 W P_2$

II. $P_1 Y_\lambda P_2$

Схема №2. Подтикване към покорство чрез насилие и упрек

Лексикалното гнездо на *корити* илюстрира безспорната възможност звена II и V от веригата на причинно-следствените отношения да се изразят с едни и същи средства. Както вече стана дума, Таблица №2 показва, че простият глагол *корити* и префигираните форми *оукорити*, *оукарати* / *оукарати* от старобългарския период съответстват на *ὕβριζω*, и към тях за означаване на звено II още от XV в. се присъединява вторичният имперфектив *карати* (сѧ) (БЕР/BER 2: 236). Таблица №9 демонстрира, че префигираните форми с по-на същия глагол от най-ранно време са въввлечени в означаване на звено V и съответстват на характерна поредица от гръцки думи, които – и това трябва да се подчертае – не са сродни с формите, представени в Таблица №2 като съответствия на *корити*, *оукорити*, *оукарати* / *оукарати*, *карати* (сѧ).

Таблица №9. Гръцки съответствия на покорити и сродни думи

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
покорити (сѧ)	ὕποτάσσω, καταλείθω	ὕποτάσσω	ὕποτάσσω, ταπεινός; κατανύσσομαι (πειθαρχέω, πείθομαι)
покарати (сѧ)	εὐλαβέομαι	ὕποτάσσω	(πειθαρχέω)
покарати (сѧ)	ὕποτάσσω		ὕποτάσσω (πείθομαι, ὑπέικω, ἡσσάομαι)

	Средногорски превод	Превод на Григорий Пелагонийски	EISJS
покорѣниѣ	τὸ τρόπαιον	ἡ ὑποταγή	ἡ ὑποταγή (τὸ πειθήνιον)
покорѣство		ἡ ὑποταγή	
непокорѣство		ἡ ἀπόφασις, ἡ ἀνυποταξία	
непокорѣнъ			(ἀνυπότακτος)
непокорѣнъ			(ἀπειθής, ἀνυπότακτος)
непокоривъ			(ἀπειθής, ἀνυπότακτος)
непокорѣливъ		ὁ ἀποστάτης	

Нещо повече. Няма причини омонимът *карам* ‘принуждавам, заставям; подканвам да върви; привеждам в движение’ (Υ_φ), засвидетелстван в значение ‘принуждавам’ в текст от тип *тогива* (вж. във ВтПриш, РКБЕНО/RKBENO: 394; Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 188), а в значение ‘насочвам движението на стадо животни’ в текст от тип *тогази* (РКБЕНО/RKBENO: 394) да бъде етимологически отделян от *карам се* ‘препирам се’ (Υ_λ), както неуверено предлага и БЕР (2: 235-236). Това е решението, представено в ЭССЯ 9: 152-153. Там липсват само изричните семантични аргументи в подкрепа на тази етимология. В контекста на представения тук модел на междуличностен конфликт ясно се вижда, че връзката между звена II и V, представена от формите в Таблицы №2 и №9, включва и наследника на **karati* като означение не само на действие Υ_λ, но и на действие W. Това семантично развитие е било подпомогнато от паралелното разширяване на кръга от обекти, към които действията Υ и W могат да бъдат насочени. Това вече са не само лица като P₂, но и домашни животни и неодушевени предмети.

Всъщност и други български глаголи със значение ‘псувам; ругая; коря’ в областта на словесната изява (Υ_λ) означават и физически действия (Υ_φ), които могат да подпомогнат P₁ в опитите му да наложи своята воля на P₂ в конфликта между тях, или пък самото действие W.

Частен случай на действие W, подчиняването на P₂ на волята на P₁ чрез дума (Υ_λ) или действие (Υ_φ) е отстраняването му от личното пространство на P₁. Тук P₂ може да бъде не само човек, но и животно. Така глаголът *кѹдѹ* (*кѹда*, *кѹдим*, *кѹдѹм*, *кѹдѹа*)³⁴ ‘упреквам, коря’ присъства като Υ_λ на широка територия от Белградчишко на запад до Бургаско на изток, от Костурско на югозапад до Добричко на североизток и от Видинско на северозапад до Средецко на югоизток, а в значение ‘гоня, пъдя’ (тоест като W) – във Врачанско (Лиляче), Кулско (Макреш) и Шуменско (Мировци) (вж. БЕР/BER 3: 77; ЭССЯ/ESSYA 13: 82-83; ESJS 6: 380; 7: 381; ИДРБЕ/IDRBE 1: 775). Глаголът *дѣкам*, букв. ‘казвам *де*’ (БЕР/BER 1:

³⁴ Белградчишко (Върба), Бургаско, Видинско (Арчар), Генералтошевско (Красен), Добричко, Дупнишко (Смочево), Елинпелинско (Макоцево), Костурско, Ломско (Младеново), Никополско (Въбел), Оряховско (Хайредин), Пазарджишко (Момина клисура), Пирдопско (Смолско), Плевенско, Пловдивско (Богданица), Разложко, Свогенско (Миланово), Смолянско, Софийско, Средецко (Синьо камене).

нокти, език и юмруци се борят да наложат на други хора своето мнение, а в краен случай отстраняват непобедения противник от своята територия. Съществуването на такива представи трябва да се има предвид като фон и в изследвания в духа на теорията на речевите актове, водеща началото си от работите на Джон Остин и Джон Сърл.

И така, в тази статия се разглежда динамиката на фрагмент от лексиката, която българите използват, за да говорят за междуличностен конфликт, като се започне от лексикалните гнезда на глаголите поносити и оуничъжити (които през XVI в. все още са били употребими в книжнината, но по-късно са изчезнали), през гнездата на дълбоко вкоренените безчестити, хулити, корити и роугати / ржгати, които са дошли до нас по устен и по писмен път, за да се стигне до псъвати, което късно попада в книжнината, но има широко разпространение в разговорната реч в миналото и днес. Гнездата на диалектните *кудя*, *хукам*, *дѣкам*, *гудя* са въввлечени в същите процеси, семантиката на роугати е изчистена от специфичните ѝ черти, които я отличават от другите членове на групата, а старинното досадити, което в старобългарския период е принадлежало към тази група, се е отдалечило и заело друго място в лексикалната система.

Разгледан от друга гледна точка, този материал позволява да се изведат на преден план детайли на неуморния усилен труд, с който българските книжовници започват да надскачат рамките на повсеместната по това време „култура на оцеляване“, и по такъв начин да се подхване разговор за състоянието на българската книжовност през XVI-XVII в., за връзките ѝ с книжовната традиция и приноса ѝ към българския книжовен език.

Както често се случва, изводите на това изследване имат значение не само за историята на българския език като лингвистична дисциплина, но и за историята на българската книжовност като част от българската култура.

Произведения на Дамаскин Студит и Теофан Елеавулк

- 103ап Теофан Елеавулк. Слово за десетте заповеди на пророк Моисей (приписва се на Дамаскин Студит). Θεοφάνους μοναχοῦ νέου καὶ φιλοσόφου πεζῇ φράσει καὶ διδακτικοὶ λόγοι εἰς τὸν Δεκάλογον τοῦ προφήτου Μωϋσέως, εἰς πᾶσαν Χριστιανὸν ἀπὸ τό Εὐαγγέλιον, ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους, ἀπὸ τοὺς Προφῆτας καὶ ἀπὸ πᾶσαν χαρτί τῆς Ἐκκλησίας μας · καὶ πρέπον εἶναι νά διαβάζεται (Kermelis 1980: 87-119).
- 12Съст Теофан Елеавулк. Слово за дванадесетте съставни части на вярата. Θεοφάνους μοναχοῦ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ ρήτορος διδασκαλία πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς Χριστιανούς λόγος, πεζῇ φράσει εἰς τὰ δώδεκα ἄρθρα τῆς πίστεως (Kermelis 1980: 120-135).
- Бгоявл Дамаскин Студит. Слово за Богоявление. Λόγος, ιδιωτικῇ φράσει, εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (TLG 3: 1-791).
- Блгвщ Дамаскин Студит. Слово за Благовещение. Λόγος ἱστορικός τε ἅμα καὶ διηγηματικός εἰς τὸν θεῖον Εὐαγγελισμόν τῆς ὑπερευλογημένης Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, συλλεχθεὶς ἐκ διαφόρων ἀντιγράφων, ἅμα δὲ καὶ μεταφρασθεὶς εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν παρὰ τῶν ἐν Μοναχοῖς ἐλαχίστου Δαμασκηνοῦ τοῦ Ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου (TLG 1: 1-588).

Блуд Дамаскин Студит. Слово за притчата за блудния син. Λόγος κοινῇ γλώσση εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Ἀσώτου. Διαλαμβάνει δὲ οὗτος ὁ Λόγος καὶ περὶ Μετανοίας (TLG 22: 1-741).

ВтПриш

Дамаскин Студит. Слово за второ пришествие. Λόγος κοινῇ φράσει, περὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου, καὶ περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου, καὶ περὶ τῆς δευτέρας Παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ Λόγου τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἱππολύτου Πάπα Ρώμης καὶ διαδόχου τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (TLG 23: 1-1095).

Геор Дамаскин Студит. Слово за Св. Георги Победоносец. Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου, μεταφρασθὲν εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν παρὰ τοῦ ἐν Μοναχοῖς ἐλαχίστου Δαμασκηνοῦ τοῦ Ὑποδιακόνου τοῦ Στουδίτου, περιέχον ὁμοῦ καὶ μερικῶν θαυμάτων διήγησιν. (TLG 14: 1-856)

МитФар

Дамаскин Студит. Слово за притчата за митаря и фарисея. Λόγος κοινῇ γλώσση εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου. Διαλαμβάνει δὲ οὗτος ὁ Λόγος περὶ τοῦ μὴ κατακρίνειν καὶ περὶ Ταπεινώσεως καὶ Ἐξομολογήσεως (TLG 21: 1-1161).

МихГавр

Дамаскин Студит. Слово за архангелите Михаил и Гавриил. Διήγησις μερικῶν θαυμάτων καὶ ἱστοριῶν τῶν γεγονότων παρὰ τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ (TLG 18: 1-1216).

Ник Дамаскин Студит. Слово за Св. Николай Мирликийски. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Νικολάου Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας τοῦ Θαυματουργοῦ, μεταφρασθεὶς εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν παρὰ τοῦ ἐν μοναχοῖς ἐλαχίστου Δαμασκηνοῦ τοῦ Ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου (TLG 20: 1-967).

Ποгр Дамаскин Студит. Слово за погребение Господне. Εἰς τὴν Θεόσωμον Ταφὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ εἰς τὸν θρῆνον τῆς Παναγίας, καὶ εἰς τὴν εἰς Ἄδου κάθοδον (TLG 7: 1-512).

Пост Дамаскин Студит. Слово за поста. Διδασκαλία προτρεπτικὴ περὶ Νηστείας, λεχθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν Μοναχοῖς ἐλαχίστου Δαμασκηνοῦ τοῦ Ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου, τῇ Κυριακῇ ἐσπέρας τῆς Ἀποτυρώσεως (TLG 16: 1-294).

Преобр

Дамаскин Студит. Слово за Преображение. Λόγος ἰδιωτικῇ φράσει εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (TLG 11: 1-828).

Рожд Дамаскин Студит. Слово за Рождество Христово. Δαμασκηνοῦ Μοναχοῦ τοῦ Ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου. Λόγος πεζῇ φράσει εἰς τὴν κατὰ σάρκα Γέννησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (TLG 2: 1-736).

Срет Дамаскин Студит. Слово за Сретение. Λόγος κοινῇ γλώττῃ εἰς τὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τεσσαρακονθήμερον Ὑπαπαντὴν (TLG 4: 1-739).

Том Дамаскин Студит. Слово за Томина неделя. Λόγος πεζῇ φράσει εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ (TLG 28: 1-649).

Усп Дамаскин Студит. Слово за Успение Богородично. Λόγος κοινῇ γλώττῃ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς ὑπερευλογημένης Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας (TLG 12: 1-569).

Цвет Дамаскин Студит. Слово за Цветница. Λόγος κοινῇ γλώττῃ εἰς τὴν μετὰ τὴν τοῦ Λαζάρου Ἑγερσιν ὑπαπαντὴν τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν Βαΐων (TLG 6: 1-510).

Цитирани ръкописи

- Б218 Дамаскин от XVII в., Музеј Српске православне цркве, Београд, №218 (Илиевски/Ilievski 1960-1961).
- Д26 Дамаскин от 1799 г.; Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, София, Cod. D. Slavo 26 (Христова, Джурова, Велинова/Hristova, Dzhurova, Velinova 2000: 73-82)
- Дб-S Дамаскин от 1650-1699 г., Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, София, Cod. D. Slavo 6 Suppl. (Джурова, Велинова/Dzhurova, Velinova 2001).
- Дрин Сборник и синодик от XVI в., наречен „Дринов“, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, № 432 (Цонев/Tsonev 1910: 438-439; Христова, Караджова, Икономова/Hristova, Karadzhova, Ikonomova, 1982: 150).
- Ел Дамаскин от 1625-1649 г., наречен „Еленски“, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, №1418 (Христова, Караджова, Вутова/Hristova, Karadzhova, Vutova 1996: 131-139).
- Етр Часослов и дамаскин на Даниил и Никита Етрополски от 1640 г., Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, №1388 (Христова, Караджова, Вутова/Hristova, Karadzhova, Vutova 1996: 77-81).
- Кв Дамаскин от 1585-1595 г., наречен „Киевски“, Национална библиотека України імені В. І. Вернадського, Киев, ф. 301, №290п (Петров/Petrov 1875-1879, 2: 281).
- Крн Дамаскин от 1585-1595 г., наречен „Кърнински“, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, М1 (594) (Мошин и др./Moshin i dr. 1971, 1: 306-310; Илиевски/Ilievski 1972).
- Л4 Дамаскин от 1690-1699 г., Регионален исторически музей, Ловеч, №4 (Младенова, Петкова, Узунова/Mladenova, Petkova, Uzunova 2016: 447-452).
- Л9 Дамаскин от 1736-1738 г., Регионален исторически музей, Ловеч, №9 (Христова, Караджова, Икономова 1982/Hristova, Karadzhova, Ikonomova: 259-260).
- НБКМ1050
Сборник от жития и слова от средата на XVII в., Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, №1050 (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1964: 305-312; Христова, Караджова, Икономова/Hristova, Karadzhova, Ikonomova 1982: 198-199).
- НБКМ1067
Дамаскин от 1750-1799 г., Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, №1067 (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1964: 367-368).
- НТД Дамаскин от 1650-1699 г., наречен „Нов Троянски“ или „Втори Троянски“, библиотека на Троянския манастир, №15 (Велчева, Кочева, Кожухаров/Velcheva, Kocheva, Kozhuharov 1971: 487-492; Христова, Караджова, Икономова/Hristova, Karadzhova, Ikonomova 1982: 211-212).
- Рил Дамаскин от 1650-1699 г., Библиотека на Рилския манастир, №4/10 (78) (Спространов/Sprostranov 1902: 115-117; Христова, Караджова, Икономова/Hristova, Karadzhova, Ikonomova 1982: 210).
- BAR638
Сборник на Стоян Кованлъшки от 1799 г., Biblioteca Academiei Române, București, №638 (Ангелов/Angelov 1963-1964, 1: 124).

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 1931: *Алексиев, Н.* Разложкият говор. – Македонски преглед 6/3: 91-125 (Aleksiev 1931: *Aleksiev, N.* Razlozhkiyat govor. – Makedonski pregled 6/3: 91-125).
- Ангелов 1963-1964: *Ангелов, Б. С.* Съвременници на Паисий. Т. 1-2. София: БАН (Angelov 1963-1964: *Angelov, B. S.* Savremennitsi na Paisiy. Т. 1-2. Sofia: BAN).
- Бакалов 2003: *Бакалов, Г.* История на българите в осем тома. Т. 1. София: Труд (Bakalov 2003: *Bakalov, G.* Istorija na balgarite v osem toma. Т. 1. Sofia: Trud).
- БЕР 1971-: *Георгиев, Вл. и др.* Български етимологичен речник. Т. 1. София: БАН (BER 1971-: *Georgiev, Vl. i dr.* Balgarski etimologichen rechnik. Т. 1. Sofia: BAN).
- Бончев 2002-2012: *Бончев, А.* Речник на църковнославянския език. Т. 1-2. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (Bonchev 2002-2012: *Bonchev, A.* Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. Т. 1-2. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“).
- Велчева, Кочева, Кожухаров 1971: *Велчева, Б., Е. Кочева, С. Кожухаров.* Ръкописната сбирка на Троянския манастир. – Старобългарска литература 1: 461-493 (Velcheva, Kocheva, Kozhuharov 1971: *Velcheva, B., E. Kocheva, S. Kozhuharov.* Rakopisnata sbirka na Troyanskiya manastir. – Starobalgarska literatura 1: 461-493).
- ДА Картотека за диалектен речник на българския език при Института за български език, София (DA: Kartoteka za dialekten rechnik na balgarskiya ezik pri Instituta za balgarski ezik, Sofia).
- Демина 1968-1985: *Демина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Т. 1-3. София: БАН (Demina 1968-1985: *Demina, E. I.* Tihonravovskiy damaskin. Bolgarskiy pamyatnik XVII v. Issledovanie i tekst. Т. 1-3. Sofia: BAN).
- Джурова, Велинова 2001: *Джурова, А., В. Велинова.* Нов етрополски дамаскин в сбирката на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“. В: К. Косев и др. (съст.) В памет на Петър Динеков: Традиция, приемственост, новаторство. София: Кирило-Методиевски научен център, 178-184 (Dzhurova, Velinova 2001: *Dzhurova, A., V. Velinova.* Nov etropolski damaskin v sbirkata na Tsentara za slavyano-vizantiyski prouchvaniya „Prof. Ivan Duychev“. V: K. Kosev i dr. (sast.). V pamet na Petar Dinekov: Traditsia, priemstvenost, novatorstvo. Sofia: Kirilo-Metodievski nauchen tsentar, 178-184).
- Зигель 1872: *Зигель, Ф. Ф.* Законник Стефана Душана. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография Товарищества „Общественная польза“ (Zigel' 1872: *Zigel', F. F.* Zakonnik Stefana Dushana. Т. 1. Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva „Obshchestvennaya pol'za“).
- ИДРБЕ 2012-2021: *Радева, В. и др.* Идеографски диалектен речник на българския език. Т. 1-2. София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия; Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ (IDRBE 2012-2021: *Radeva, V. i dr.* Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik. Т. 1-2. Sofia: Balgarski bestselar – Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafia; Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“).
- Илиевски 1960-1961: *Илиевски, П. Х.* За „средногорскиот“ превод на дамаскино. – Македонски јазик 11-12/1-2: 53-71 (Ilievski 1960-1961: *Ilievski, P. H.* Za „srednogorskiot“ prevod na damaskinot. – Makedonski jazik 11-12/1-2: 53-71).
- Илиевски 1972: *Илиевски, П. Х.* Крнински дамаскин. Т. 1-2. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ (Ilievski 1972: *Ilievski, P. H.* Krninski damaskin. Т. 1-2. Skopje: Institut za makedonski jazik „Krste Misirkov“).

- КИДР: Картотека на Идеографския речник на българския език. Софийски университет „Св. Климент Охридски“. София (KIDR: Kartoteka na Ideografskiya rechnik na balgarskiya ezik. Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“. Sofia).
- Меркулова 1978: Меркулова, В. А. Русские этимологии. I (ликовать, спацьливый, невенный, тоща, рязаться, недоскитить, пища). В: Ж. Ж. Варбот и др. (ред.) Этимология 1976. Москва: Наука, 91-101 (Merkulova 1978: *Merkulova, V. A. Russkie etimologii. I (likovat'sya, spats'livyy, nevennyy, toshcha, ryagat'sya, nedoskitit', pishcha)*. V: Zh. Zh. Varbot i dr. (red.) Etimologiya 1976. Moskva: Nauka, 91-101).
- Милетич 1923: Милетич, Л. Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII в. София: Придворна печатница (Miletich 1923: *Miletich, L. Svishtovski damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVIII v. Sofia: Pridvorna pechatnitsa*).
- Мирчев 1978: Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. Трето издание. София: Наука и изкуство (Mirchev 1978: *Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Treto izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo*).
- Младенов 2008: Младенов, М. Сл. Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ (Mladenov 2008: *Mladenov, M. Sl. Dialektologia. Balkanistika. Etnolingvistika. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“*).
- Младенова 1990: Младенова, О. Болгарские этимологии: гудя, гваждем, сеем. – Slavia 59/3: 278-279 (Mladenova 1990: *Mladenova, O. Bolgarskie etimologii: gudya, gvazhdem, seem*. – Slavia 59/3: 278-279).
- Младенова 2016: Младенова, О. Кутия и коливо, или що е български език? В: Търпоманова, Е., Б. Михайлова, В. Алексова (съст.), Балканското езикознание днес. Сборник в чест на 75-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Петя Асенова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 68-77 (Mladenova 2016: *Mladenova, O. Kutia i kolivo, ili shto e balgarski ezik? V: Tarpomanova, E., B. Mihaylova, V. Aleksova (sast.), Balkanskoto ezikoznanie dnes. Sbornik v chest na 75-godishniya yubiley na prof. d.f.n. Petya Asenova. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 68-77*).
- Младенова, Велчева 2013: Младенова, О., Велчева, Б. Ловешки дамаскин: новобългарски паметник от XVII век. София: Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (Mladenova, Velcheva 2013: *Mladenova, O., Velcheva, B. Loveshki damaskin: novobalgarski pametnik ot XVII vek. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“*).
- Младенова, Петкова, Узунова 2016: Младенова, О., Петкова, Н., Узунова, Е. От датировка на новобългарските дамаскини от IV група към хронология на книжовното средище тогизи. В: Ангушева, А., М. Димитрова, М. Йовчева, М. Петрова-Танева, Д. Радославова (съст.). Vis et sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova. Нови извори, интерпретации и подходи в медиевистиката. София: Издателски център Боян Пенев – Институт за литература, 440-455 (Mladenova, Petkova, Uzunova 2016: *Mladenova, O., Petkova, N., Uzunova, E. Ot datirovka na novobalgarskite damaskini ot IV grupa kam hronologia na knizhovnoto sredishte togizi. V: Angusheva, A., M. Dimitrova, M. Yovcheva, M. Petrova-Taneva, D. Radoslavova (sast.). Vis et sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova. Novi izvori, interpretatsii i podhodi v medievistikata. Sofia: Izdatelski tsentar Boyan Penev Institut za literatura, 440-455*).
- Мошин 1971: Мошин, В., и др. Словенски ракописи во Македонија. Т. 1-2. Скопје: Архив на Македонија (Moshin 1971: *Moshin, V., i dr. Slovenski rakopisi vo Makedonija. T. 1-2. Skopje: Arhiv na Makedonija*).

- Петров 1875-1879: *Петров, Н. И.* Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной Академии. Т. 1-3. Киев: Типография В. Давиденко (Petrov 1875-1879: *Petrov, N. I.* Opisanie rukopisey tserkovno-arheologicheskogo muzeya pri Kievskoy duhovnoy Akademii. Т. 1-3. Kiev: Tipografiya V. Davidenko).
- РБЕ 1977-: *Чолакова, К. и др.* Речник на българския език. Т. 1. София: БАН (RBE 1977-: *Cholakova, K. i dr.* Rechnik na balgarskiya ezik. Т. 1. Sofia: BAN).
- РКБЕНО 2012: *Дьомина, Е. И., и др.* Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин). София: Издателство „Валентин Траянов“ (RKBENO 2012: *Dyomina, E. I., i dr.* Rechnik na knizhovniya balgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek (varhu tekst na Tihonravoviya damaskin). Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“).
- СБНУ 1889-: Сборник за народни умотворения и народопис. Т. 1. София (SbNU 1889-: Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis. Т. 1. Sofia).
- Спространов 1902: *Спространов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. София: Държавна печатница (Sprostranov 1902: *Sprostranov, E.* Opis na rakopisite v bibliotekata pri Rilskiya manastir. Sofia: Darzhavna pechatnitsa).
- Стоянов, Кодов 1964: *Стоянов, М., Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. София: Наука и изкуство (Stoyanov, Kodov 1964: *Stoyanov, M., Kodov, Hr.* Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. Т. 3. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Страшимиров 1918: *Страшимиров, А.* Книга за българите. София: Воен. Журнал (Strashimirov 1918: *Strashimirov, A.* Kniga za balgarite. Sofia: Voen. Zhurnal).
- Успенский 1994: *Успенский, Б. А.* Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии. В: *Успенский, Б. А.* Избранные труды. Т. 2. Москва: Гнозис, 53-128 (Uspenskiy 1994: *Uspenskiy, B. A.* Mifologicheskii aspekt russkoy ekspressivnoy frazeologii. V: *Uspenskiy, B. A.* Izbrannyye trudy. Т. 2. Moskva: Gnozis, 53-128).
- Христов 2019: *Христов, И.* Гръцко-църковнославянски речник. Света Гора Атон: Зографски манастир (Hristov 2019: *Hristov, I.* Gratsko-tsarkovnoslavyanski rechnik. Sveta Gora Aton: Zografski manastir).
- Христова, Джурова, Велинова 2000: *Христова, Б., А. Джурова, В. Велинова.* Опис на славянските ръкописи от Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ XIV-XIX в. София: Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ (Hristova, Dzhurova, Velinova 2000: *Hristova, B., A. Dzhurova, V. Velinova.* Opis na slavyanskite rakopisi ot Tsentara za slavyano-vizantiyski prouchvania „Prof. Ivan Duychev“ kam SU „Sv. Kliment Ohridski“ XIV-XIX v. Sofia: Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania „Prof. Ivan Duychev“).
- Христова, Караджова, Вутова 1996: *Христова, Б., Д. Караджова, Н. Вутова.* Опис на славянските ръкописи на Софийската народна библиотека. Т. 5. София: Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (Hristova, Karadzhova, Vutova 1996: *Hristova, B., D. Karadzhova, N. Vutova.* Opis na slavyanskite rakopisi na Sofiyskata narodna biblioteka. Т. 5. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“).
- Христова, Караджова, Икономова 1982: *Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова.* Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България. Своден каталог. Т. 1. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“ (Hristova, Karadzhova, Ikonomova 1982: *Hristova, B., D. Karadzhova, A. Ikonomova.* Balgarski rakopisi ot XI do XVIII vek zapazeni v Balgaria. Svođen katalog. Т. 1. Sofia: Narodna biblioteka „Kiril i Metodiy“).

- Цибранска-Костова 2011: *Цибранска-Костова, М.* Към историята на църковноюрдическата книжнина в Атонските манастири през XVII век. В: Е. Мусакова, Е. Узунова (съст.). Етрополската книжовна школа и българският XVII век. София: Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ 149-160 (Tsibranska-Kostova 2011: *Tsibranska-Kostova, M.* Kam istoriyata na tsarkovnoyuridicheskata knizhnina v Atonskote manastiri prez 17 vek. V: E. Musakova, E. Uzunova (sast.). Etrapolskata knizhovna shkola i balgarskiyat 17 vek. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“).
- Цонев 1910: *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София: Държавна печатница (Tsonev 1910: *Tsonev, B.* Opis na rakopisite i staropечатnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. Sofia: Darzhavna печатница).
- ЭССЯ 1974-: *Трубачев, О. Н., и др.* Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 1. Москва: Наука (ESSYA 1974-: *Trubachev, O. N., i dr.* Etimologicheskiy slovar' slavyanskikh yazykov. Praslavyanskiy leksicheskiy fond. Vyp. 1. Moskva: Nauka).
- Badurina, Prancović 2016: *Badurina, L., Prancović, I.* Jezična i pragmatična obilježja psovke. – Romanoslavica 52/2: 227-235.
- Bogdan 1891: *Bogdan, J.* Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. – Archiv für slavische Philologie 13/4: 481-543.
- Ciorănescu 2002: *Ciorănescu, A.* Dicționarul etimologic al limbii române. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin. București: Saeculum.
- ELSJS Elektronický slovník jazyka staroslověnského. Дигитализирана версия на *Kurz, J., Hauptová, Z., et al.* (1966-2016). Slovník jazyka staroslověnského. Praha: Slovanský ústav AV ČR. Достъпна на адрес: <http://gorazd.org>.
- ESJS 1989-2018: *Havlová, E., et al.* Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 1-19. Praha; Brno: Academia; Tribun EU.
- Felecan, Bugheșiu 2015: *Felecan, D., Bugheșiu, A.* „Să nu [în] juri strâmb...“ – înjurături românești care conțin antroponime (I): schițe. – Philologica Jassyensia 11/2: 57-67.
- Fisher 1992: *Fisher, N. R. E.* Hybris: A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece. Warminster: Aris & Phillips.
- Friedman 2022: *Friedman, V.* Balkan Obscenity and the Balkan Sprachbund. Paper presented at 22nd Biennial Conference on Balkan and South Slavic Linguistics, Literature, and Folklore. The Ohio State University, April 7-10.
- Goldstone 2018: *Goldstone, M. S.* The Dangerous Duty of Rebuke: Leviticus 19:17 in Early Jewish and Christian Interpretation. Leiden, Boston: Brill.
- Howatson 2011: *Howatson, M.* Hubris. In: M. Howatson (ed.), The Oxford Companion to Classical Literature. Oxford University Press.
- Kermelis 1980: *Kermelis, E.* Théophanis Eleavoulcos professeur et predicateur grec (XVI s.). La personnalité et son oeuvre littéraire. Thèse de 3e cycle: Sciences des religions. Strasbourg.
- Popescu 2001: *Popescu, R.* Ioan Gură de Aur. Mărgăritare. București: Libra.
- Ross 1959: *Ross, W. D.* Aristotelis ars rhetorica. Oxford: Clarendon Press.
- Savić, Mitro 1998: *Savić, S., Mitro, V.* Psovke u srpskom jeziku: Futura publikacije.
- Szemerényi 1974: *Szemerényi, O.* The Origins of the Greek Lexicon: Ex Oriente Lux. – The Journal of Hellenic Studies 94: 144-157.

- TLG Thesaurus Linguae Graecae. University of California, Irvine (<http://www.tlg.uci.edu/>);
включва дигитализирана версия на *Deledemou, E.* 1943. *Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ τοῦ ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου*. New York: Atlantis Greek Book Co., Inc., 2-540.
- Ανδριώτης 1983: *Ανδριώτης, Ν. Π.* Ετυμολόγικο λεξικό της κοινής νεοελληνικής. 3η έκδοση. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Λεξικό Τριανταφυλλίδης 1998: Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Електронна версия: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html.
- Μάνου 1999: *Μάνου, Α. Ν.* Δαμασκηνός ο Στουδίτης: Ο βίος και το έργο του. Αθήνα: Σύνδεσμος Μεγαλοσχιολιτών.